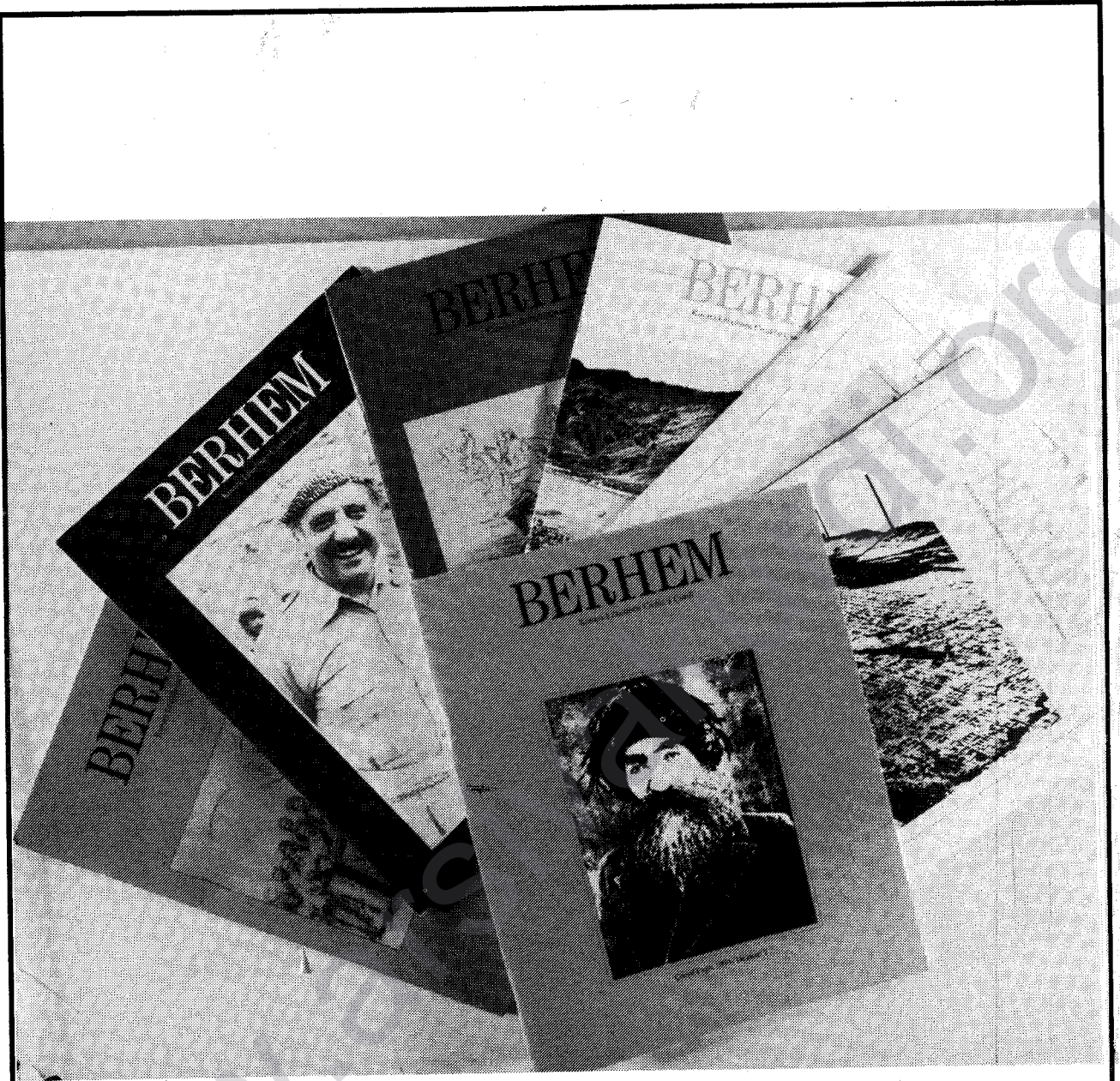

BERHEM

Kovara Lêkolinên Cıvaki û Çandi / Percama Dozkariya Kulturi u Camatiye

BERHEM dergisinin eski (12 adet) sayılarını toplu halde edinmek isteyenler siparişlerini aşağıdaki adrese mektup ya da telefonla bildirebilirler:

BERHEM
Atatürk Bulvarı
Sanlıhan 105/907
Kızılay/ANKARA

Tel: 4 - 418 48 86

BERHEM

SOSYAL VE KÜLTÜREL ARAŞTIRMA DERGİSİ

Yılda 6 sayı yayımlanır

Haziran 1992/2

Berhem Basın-Yayın, Reklam, Turizm, İnşaat ve Tic.
Ltd. şirketi adına Sahibi ve Sorumlu Müdürü

ASLI YALÇINOĞLU

Redaksiyon
MUSTAFA DÜZGÜN

M. PİRO

BİLAL GÖRGÜ

C. TORNÉGULE

H. TORNÉCENGİ

KEMAL GÖRGÜ

MUNZİR COMERD

Kapak

E. AYDIN

İlişkî Adresleri

BERHEM

Kotkag. 15, 6 tr.

164 75 Kista/SWEDEN

Tel: 08-750 48 28

Post Giro: 425 23 97 - 7

BERHEM YAYINLARI

Atatürk Bulvarı

Sarıhan 105/1907

Kızılay/ANKARA

Tel: 4 - 418 48 86

Almanya Temsilciliği

Hawa

Postlagerkarte Nr. 071367 D

6000 Ffm 70 DEUTSCHLAND

Belçika Temsilciliği

Derwés M. Ferho

Tel: 02 - 230 89 30

Fiyat ve Abone Bedell

Fiyatı 15.000 TL, 25 Sek. 6 DM

Yurt içi abone 6 aylık: 45.000 TL

" 1 yıllık: 90.000

Yurt dışı 6 aylık: 80 Sek. 25 DM

" 1 yıllık: 160 Sek. 50 DM

USA ve Australia (yıllık): 25 USA Doları

İlan Bedelleri:

Arka kapak renkli: 8.000 000 TL

Arka-ıç kapak renkli: 6.000 000 TL

Ön-ıç kapak renkli: 7.000 000 TL

Bunların siyah-beyazı: 4.000 000 TL

İç sayfalar ilanlar, 118 sayfası 400 000 TL üzerinden

yapılacak bir hesaplamayla saptanır.

İlan, abone bedelleri ve diğer havalatlar Aslı Yalçinoğlu,

Türkiye İş Bankası Çankaya Şubesi 4238-3116916 nolu

Döviz hesabı veya Akbank Çankaya Şubesi 8492-11BU6101

nolu hesaba gönderilmelidir.

Baskı: Aydınlar Matbaacılık Tel: 552 86 14 15

İÇİNDEKİLER-NAVEROK - TEDEYİ

4

OKUYUCU MEKTUPLARI

5

OKUYUCULARA MEKTUP

REDAKSİYON

6

HEKİM ŞEŞ ELİYAS NİZAMİ

EHMED ŞERİFİ

14

KÜRDİSTANLI YAHUDİLER

ADAM MEDYALI

25

ROPORTAJEK BI MEHEMED UZUN RE

30

URARTU DİNİ

B.B. PIOTROVSKIY

ÇEV. ISMAIL KAYNAK

39

KILAMKARÊDE KIRMANCIYE

MEMO BOM U SINETA Dİ

ARÊKERİ: FECİRA - MUNZİR COMERD

48

DI NAVBERA SALÊN 1582-1839 DE

PIRTÛKÊN KURDNASIYÊ,

BI ZIMANÊ FRENŞI-İNGİLİSİ Û ALMANİ

FERHAD PIRBAL

52

KELİMULLAH TEWEHURİ İLE BİR GÖRÜŞME

B.FILAD

59

NIVİSARÊN FELSEFÊ-III

FİLOSOFE FELSEFE YA XWEZAYÊ

MUSTAFA DÜZGÜN

KAPAK:

Iran kaynaklı olan bu minyatür Kürt kökenli İranlı büyük şair Nizami Genceyi'nin Hamse (Xemse)'si için yapılmış. Şirin'in sevgilisi Hüsrev'in aslanı öldürüşünü betimliyor.

BAVA KALI...

Berhem'in yayın hayatını durdurmasına üzüldüm. Berhem, Avrupa'da yaşayan insanlarımızın kültürel gereksinimlerini karşılamada önemli bir rol oynuyordu. Gerçi ortalıkta çokça dergi var, ama bunlar fazlaca ilgi görmüyor. Zaten benim Berhem'e olan ilgim bu noktada yoğunlaştı.

Tabii ki ülkede yapılacak yeni yayın çalışmaları buradakinden daha önemlidir. Zira varlığımızı oraya borçluyuz. Yeni çalışmalarınızda candan başarılar diliyorum.

Bu arada aklıma gelmişken size, daha çok da Türkiye'deki dostlara bir konuyu anımsatmak isterim: 1959'da Tunceli-Pülümür ilçesinin Kırdım (Qırdım) yöresinde Bava Kali adında biri ile devlet arasında bir olay meydana gelir. Bava Kali halk tarafından çokça sevilen büyük bir halk kahramanı, bir Spartaküs'tür. Onunla ilgili bir inceleme yapılmalı, söylenmiş türküler varsa derlenmelidir. Bilebildiğim kadarıyla oğlu İstanbul'da kalıyor şimdilerde. Kendisiyle görüşülebilir.

Tüm Berhem çalışanlarına başarı dilekleriyle.

K. AKAR / HOLLANDA

BERHEM'den açıklama:

Berhem 1992/1. sayısından itibaren Türkiye'de yayımlanmaya başladı. Zaten yayınında görülen gecikme de bu yüzden oldu. Hazırlıklar ve izin alma işlemleri zaman aldı tabii. Bu vesileyle

okuyucularımızdan tekrar özür dileriz.

Bava Kali olayının içyüzü hakkında arşivimizde ayrıntılı bilgiler yok. Ancak onunla ilgili bir halk türküsü var elimizde. Onu burada yayımlayarak, sizin çağırınızı pekiştirmek isteriz. Umarız birileri duyarlılık gösterir ve olaya ilişkin bilgileri derleyip Berhem'e gönderir.

BAVA KALI

*Ax Qeremusan o Qeremusan o
Pepugê usari roniso tede biwano
Bavayê mî hayrê xo vînde*

*ma dismen o, gereke to ra no
Tivar be cî nêbeno bawa yê mî
O dismenê Des u Dî İmaman ol!*

*Qatirsena şîye persena verde
gayi
Bavayê mî qonaxî virastê, caver-
dayi
Bavayê mî na zalîmanê Heqî
dî birayî pêsera vîsnâyî
Va ke "Qanun bozmîs biyo
bavayê mî qanunê Mistefa Kemal
Pasayî"
Va ke "Tî be xover mekuye
qanun qanunê Hequtalayî"*

*Qatirsena şîye persena verde
kemerî
Wedarê ezo dirvetiya bavayê xo
bivêni*

*Lawo şîya xo vîle kerî şêrine
Sultan Duzgîn ê Kemerî
Çî ra veynêkeno -bavayê mî-
hardê Qızîlbêlî*

*Ezo derdanê bavayê xo rê hatanu
keyî vacî bînalî*

*Va ke "Dawa to vîneno -bavayê
mî-
hardê Dewrêş Silêmani"*

*Bavayê mî sodîr sipede ra
zerqê tîcî esto gilê koyî ra
Talîb u qom amo pêser*

*dest u payî kerdê xo vera
Va ke "Bavayê mî tî xover
mekuye
ponc lacê tu yê
helvet jû vecîno dusê to ra"*

*To ser vano Seyd Uşen o
Dirvetiya bavayê xo rê vêseno
Bavayê mî tî ra xover mekuye
Qızîlbêl rew hêfê to cêno!*

*İmiskar: Seyd Uşen
Arêker: M.Comerd*

BIRAYÊN HÊJA!

Bî silavên germ û biratîyê şadiya
we û yê hemû dostan jî Yezdan
daxwaz dikim!

Hejmara 11/12. a kovara delal û
bêhempa (Berhemê) giha destê
mîn. Ez jî we re pîr bî dil sipas
dikim.

Ez pîştî çend rojên din diçim Ma-
habad û jî wê derê ez ê jî we re
çend pirtûkên Kurdi û Farisî pêyda
bikim û bişînim. Bo ku şandîna
pirtûken jî Mahabadê ve rehettir
e. Her weha lî wir bazara kitêbên
Kurdi firehtir e jî. Pirtûk ku hatin
gihan destê we, bî kerema xwe jî
mîn re bîvîsîn û agahdar bikin,
ku ez ê disan jî we re kitêban bî
rê bikim.

Her şad û aza bîni!

*Ehmed Şerîfî
Kurdîstan/Iran*

"KUNA BENO DERG, SONA BENO
KILM"

Berhem dergisinin ve Berhem
Yayınları'nın büyük bir dikkat ve

Berhem'in ülkede yayımlanmaya başlaması okuyucularımız, yayın çevreleri, dost kişi ve kuruluşlarca sevinçle karşılandı. Ancak ilk sayının teknik bakımdan istenilen düzeyin altında kaldığını ve düzeltilmesi gereken daha birçok eksik ve hataların bulunduğunu da içtenlikle belirtmeliyiz. Yazar ve çalışanlarımızın çabaları okuyucularımızın çok yönlü destek ve katkılarıyla birleşince, sözkonusu eksiklerin kısa sürede en aza ineceğinden kuşkunuz olmasın.

Bu sayının konularına geçmeden önce dergimiz ve aboneler arasında beliren bir yanlış anlaşılmaya değinmek isteriz. 1992/1. sayının yayımlanmasında görülen gecikmenin nedenlerini açıklamak ve değişen yeni abone koşullarını okuyucularımıza iletmek amacıyla ayrıca yazılıp Berhem'le birlikte abonelere gönderilen mektupda, borçlarını "ödemek istemeyen" abonelerin adlarının kamuoyuna duyurulmasından başka çare kalmadığı belirtilmişti. Bazı abonelerimiz bunu tüm abonelere yönelik bir tutum olarak değerlendirip bundan rahatsızlık duyduklarını bize iletiler. Oysa bu, abone bedelini düzenli ödeyen ya da çeşitli nedenlerle ödemeleri geciken kişileri değil, sadece ve sadece **ödemek istemeyenleri** hedeflemektedir. Sözümüz ilk sayılardan itibaren bizzat adını ve adresini yazdırtıp abone olmuş, dergisi düzenli olarak yollanan, biriken borcunu ödemesi için defalarca kendisine rica mektupları yazılan ve ancak şimdiye kadar olumlu ya da olumsuz herhangi bir yanıt vermemiş olan kimselere yönelik olmuştur. Yanlış anlama sonucu gocunan abonelerimizden özür dileriz.

Bu sayı da diğerleri gibi oldukça yüklü ve değişik yazılar içeriyor. İran'dan *Ehmed Şerifi* bu kez, İran'ın ve dünyanın en büyük şairleri arasında anılan *Nizami*'den bahsediyor. Diğer birçok büyük şair gibi *Nizami*'ye sahip çıkan halkların sayısı da çokça. Farslar, Azeriler ve Kürtler *Nizami*'yi aralarında çekiştirip duruyorlar. *E. Şerifi* de çeşitli kanıtlar göstererek *Nizami*'nin Kürt kökenli olduğu savını işler bu yazısında. Büyük şairin 800. doğum yıldönümü nedeniyle Haziran 1991'de Tebriz Üniversitesi'nce düzenlenen Kongre'de *E. Şerifi*'nin sunduğu bildirgenin Türkçe çevirisinden oluşan bu araştırmanın ilgiyle okunacağını sanıyoruz. Böylece *Nizami*'nin Kürt yanı da açığa kavuşmuş olacak ve okuyucularımız onu daha yakından tanıma fırsatını bulacaklar.

Okuyucularımızın adını yakından bildikleri *Dr.A. Med yali*'nin bu kez de *Kürdistanlı Yahudiler* konulu, büyük emek ve çabalarla gerçekleştirilen araştırmasından bir bölüm yayınlıyoruz bu sayımızda. Kürdistan ve Kürt top-

lumunun geçirdiği süreçleri, sürece katılan değişik öğeleri tanıyıp bilmenin kuşkusuz büyük bir önemi var. *Kürdistanlı* ya da *Kürt Yahudiler*'in çeşitli kaynaklara göre konumunu elealan bu bölümün zevkle okunacağını sanıyoruz.

Yazar ve düşünürlerimizle röportajlar yaparak onların çaba ve çalışmalarını, geleceğe yönelik düşünce ve tasarımlarını okuyucularımıza iletmek amacıyla zaman zaman çeşitli yazılar yayımladığımız biliniyor. Bu sayıda biri Kuzey Kürdistan *Kurmanci* romanının öncüsü değerli yazar *Mehmet Uzun*'la, diğeri de Horasanlı Kürt yazar *Kelimullah Tewehuri* ile yapılan iki röportaj yeralıyor bu sayıda. Roman yazma kararına nereden vardığı, halihazırda hangi eserler üzerinde çalıştığı vb. konularda *Mehmet Uzun*'la konuşuyoruz. *K.Tewehuri*'yle yapılan röportaj *Kürdistan Demokratik Halk Partisi* (Irak) yayın organı *Pêşeng*'den alındı. Horasan Kürtlerinin geçmişine ve şimdiki durumlarına ışık tuttuğu için sözkonusu yazıyı Soranca'dan Türkçe'ye çevirip yayımlayarak okuyucularımızı Horasan Kürtleri konusunda biraz daha bilgilendirmeyi amaçladık.

Ismail Kaynak'ın *B.B. Piotrovskiy*'den çevirip Ankara *DTCF Dergisi*'nde 1965'de yayımlanan *Urartu Dini* konulu inceleme yazısına yer vermeyi yararlı gördük. Dilinin biraz eskimiş olmasına karşın bu araştırma, eskiye ilişkin bilgilerimizi yeniliyor ve kültür tarihimizin köşetaşlarını daha iyi tanımamıza olanak sağlıyor.

Kurmanci ya da *Dumili* bölümünde *Fecira* ve *M. Comerd*'in birlikte araştırıp yazdıkları, şair *Memo Bom*'un kişiliği ve sanatı hakkında ilginç mi ilginç fıkra ve şüirlerle karşılaşacaksınız. İleride daha geniş araştırmalara konu olacağına inandığımız *Memed*'in insanları güldürdüğü kadar düşündürdüğünü de yakından görmekteyiz.

Araştırmacı *Ferhad Pirbal* Kürt bibliografyasının belirli bir kesitini, Fransızca, Almanca ve İngilizce olarak yazılan kitapların bir listesini sunuyor. Yer güclüğü nedeniyle devamı gelecek sayımıza bırakılan bu çalışma konuya ilgi duyan kişi ve araştırmacılara yararlı olabilir.

Felsefe Yazıları (Nivisarên Felsefi) serisinin üçüncü bölümünde *Yunan Felsefesinin Doğa Filozofları* sunuluyor. Bilebildiğimiz kadarıyla ilk kez bu çalışmayla *Kurmanci*'nin felsefe dili olarak da kullanılmasına çalışılıyor. Bunun dil ve terminoloji yönünden önemli bir işlevi yerine getireceğinden kuşkunuz yok.

Tekrar söyleşinceye kadar kalın sağlıcakla!

HEKİM ŞÊX ELİYAS NİZAMÎ

YÊ

KURD

EHMED ŞERÎFÎ

Ji bo pirozkirina 800. salroja ji dayikbûna Şêx Eliyas, di navbera rojên 24-27'ên Hezîrana çûyi de li Zanîngeha Tewrêzê Kongreyek zanisti civiya. Nivîskar Ehmed Şerîfî yekek ji wan beşdarên civinê bû û ev nivîsara jêrê ji qisedana wi ya Kongreyê ye. Zimanê qisedanê Farîsi bûye, lê gotar ji alî nivîskar ve tercumeyê Kurdiya Sorani bûye. Em ji wê qisedana nivîskarê hêja di vir de bi Kurdiya Kurmanci diweşînin.

Nivîskarê hêja E.Şerîfî ev nivîsara xwe pêş civinê ji me re şandibû, çî mixabîn weşandina wê gele dereng ket. Lê em wisa bawerî ku wê nivîsarê tîştê ji girîngî û orijînalîta xwe wînda nekirîye.

Qasî ku em pê dîzanî xwendevanên me ji kar û xebata Şêx Eliyas ya bê xeberî, ya jî xwedî zaniyariyek pîr kêr in. Em wisa bawerî ku ev nivîsara wê di derheqê Nizamî de agahdariyek giştî dê bide xwendevanên Berhem'ê.

ESL Û RÎÇIKA NIZAMÎ

DANASINA BERHEMÊN WÎ

YÊN KU WERGERANDINE LI SER KURDÎ(1)

Şêx Eliyas Nizamî, yekek ji şairên herî bilind ê edebiyatên Kurdi û Farîsi ye. Bav û bapirên wî jî welatê Kwêstan in. Vîra di Îskendernâme de wek Qehîstan, serçavîyên Kurdi û Farîsi de bi navê Kwêstan tete zanin. Ereb jî dibêjin Cebel. Malbata Eliyas berê li Îran bûye, paşê jî wîr barkirîne. Eliyas bi xwe ha dibêje:

*Çû dor gerçê der behrê gincê gumem
Weli ez Qehîstan, şehri Qumem(2)*

Bî Kurmanci:

*Mîna cewahir qîmetiyek di behra xezîne de wînda bûme
Lê jî hêla Qehîstan, jî bajarê Qumê me*

Alamê Sebîlî Ne'manî Hindî di kîtêbê xwe Şe'er el-Ecem de wisa dînvîse:

"Bapirê mezîn ê Nizamî jî welatê xwe bar dîke dîçe Gence'yê û Nizamî li wê derê tete dînyayê"(3).

Nizamî di derheqê malbata diya xwe de jî wisa dibêje:

Ger maderî men Reîseyê Kurd

Mader sîfetanê pişi men murd(4)

B1 Kurmanci:

*Ger dayika min Reise Kurd bû ji
Muxabin berê min muri*

B1 vi awayi derdikeve ku Şêx Eliyas xwe wek kesek ji *Kwêstan* û malbata diya xwe ji wek maleki Kurd dîde nasin. L1 gor van qane û zaniyaran, êdi baş derdikeve ku bê weswese û bê gûman *Nizami* Kurd bûye. D1 vi wari de *Prof. J. Rypka* dibêje:

"Diya wi Îrani bûye. Çawa Nizami b1 xwe dibêje, navê diya wi Reise ye û junîkek Kurd nijad e"(5).

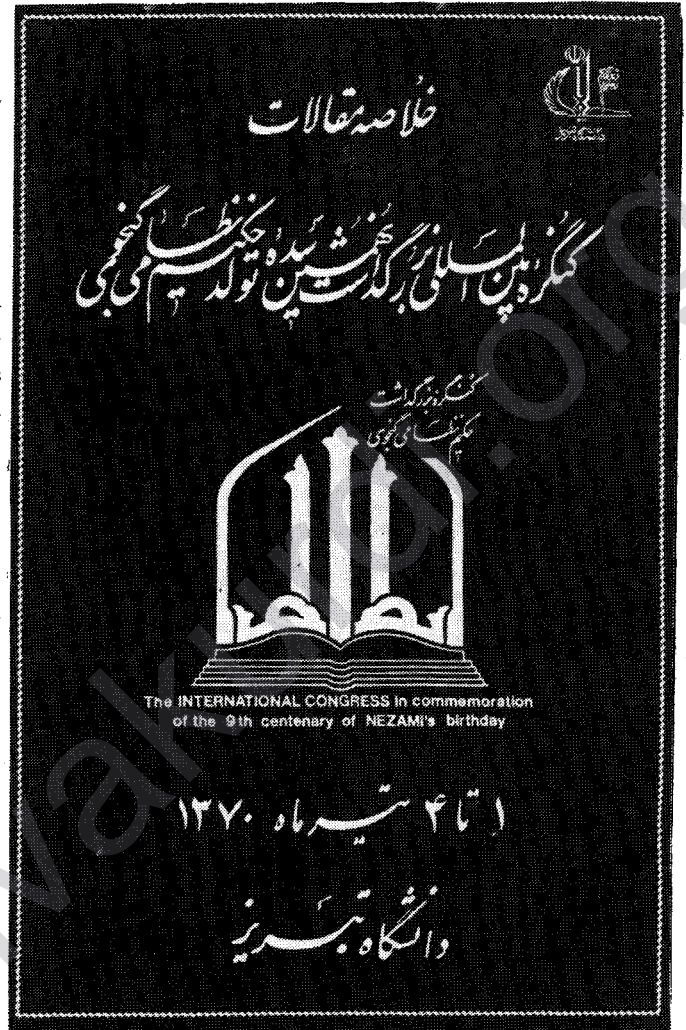
Wîsa dîxûye ku j1 welatê *Kuhistan* ber b1 Îran çûyina bapirên *Nizami* û l1 wîr b1 keçîka Kurdek eşraf -ku renga ev piyavê mezin bazîrgan bûye- ve zewicîna bavê *Nizami* û wek berhemê vê zewacê j1 dayikbûna şêxê mezin *Hekim Eliyas Nizami*, j1 bo me hin baştir ronî nebûye. Wek tê gotin *Eliyas* hê d1 serdema zaroktiyê de bavê xwe wînda dîke û sewi dimîne. L1 mala bîrayê mezin ê diya xwe de, mala xalê xwe *Omeri* de mezin dibe. *Nizami* d1 beytek xwe de vê meselê wîsa tîne zîmên:

*Ger Xuwace Omer ke xalê men bûd
Xalî şudeneş webalê men bûd(6)*

B1 Kurmanci:

*Ger Xuwace Omer ku xalê min bû
Nebûna wi j1 min re derd û kul bû*

Nizami bêjeya *Xuwace* j1 bo danasîna xalê xwe b1 kar aniye. J1 vê gotnê derdikeve ku malbata dayika *Nizami*, ango malbata xalên wi, yekek j1 malbatên bazîrgan ên mezin ên Îranê bûye. L1 gor hinek kesan j1 diya *Nizami* j1 malbateke serek eşîr û ser b1 tayfeyek Kurd bûye. L1 gor dituna min ev ne rast e. Bavê diya *Nizami* ku miroveki serek eşîr bûya, diviya *Nizami* d1 derheqa xalê xwe de bêjeya *Xuwace* b1 kar neaniba û gotiba *Omer Beg*. D1 vê babeti de divê ev j1 bê gotin ku gotina *Xuwace* d1 nav Kurdan de tenê j1 bo mirovên bazîrgan ê bajar û mirovê xwedî sermiyana mezin b1 kar hatiye û b1 kar tê. J1 ber vê yekê j1

Berga pêşîn ya dokûmanên Kongrê

navê dayika wi *Reise* bûye.

Kurd bûn, *Kuhistani* bûn a malbata *Nizami* û Kurd bûna diya wi her çend evqas vekirîye j1, dîsan hinek nivîskarên Azerbaycan a Sovyetê (nîka serbixwe ye -Wer.), *Nizami* wek *Türkek Azeri* didin nasin. B1 wêne kitêba *Zindegi û Endişehayê Nizami* ya ku *A. Mebariz*, *M. A. Qulizâde* û *M. Sultanov* b1 hevra nivîsîne û *H.M. Sedîq* wergerandiye l1 ser Farisî û l1 Tahran çap bûye. Ev nivîskar d1 derheqa *Nizami* de wîsa dînvîsîn:

"D1 diroka edebiyata Îranê û yê Rohlatê de -ku d1 dawîya sedsala 19. de l1 Ewropa, Ewropa Rojava û Rusyayê de hatîne nivîsîn- d1 wan de Nizami gihîştîye dereceyek bilind û serberziya hunêrê xwe. Her wiha rohulatnasên Ewropa, d1 derheqa cih û warên şair de j1 pey b1 pey agahdari didin. Ev xala nuxtayek balkêş e û hewceye ku b1 giringî

bête diyarkirin. Dî wan çawkani û belgan de bî kurteberi navê Nizami, jî ber hoyê netice jê derxistin û menfaatek jî xelet nişandana eslê wi wergirtin, Nizami, eser û çapemeniyên belavkiri de dî nav rêz û sıra şairên Parsê de nişandane"(7).

Lî gel vê yekê ev zanayên Azerbaycani, dî cihek dinê wi kitêbi de jî bî awayeki dîn diyar dikin:

"Edebnasên Azeri, her wiha zanayên dîn ên Rusî û gelên Sovyetistanê mul bî mulê hev lî ser projeyek berfireh dixebitin ku dî derheqa şûn û warên Nizami de lêhûrbûn û lêkolinên zanisti bî darxin. Dî vi babeti de berhem û nixpêdanên Akademik A.Y.Kırımiskî û Prof.Y.E.Birtus Biken pîr balkêş in û dî warê danasina şairê helkevtî, zirek û dilsoz ê Azeri de him lî welatê Sovyet û him lî welatên dîn ên dinyayê de xizmetek giranbiha pêkanine"(8)

Jî bo ronikirina behsê, divê em dî vir de lî ser van du xalan rabîwestin:

1. Ev zanayên Azeri ku endamê Akademiya Azerbaycan a Sovyet in û dî gel "zanayên Rus û gelên dîn ên Sovyetê" ku lî gor "projeyek (gelale) berfireh dest avêtine lêkolin û lêgerinan dî derheqa Nizami de"; çawa dibe ev kes jî *Kuhistan* bûna bav û bapirên Nizami û jî dayikek Kurd bûyina wi nagirin ber çav, lê belê Nizami wek şairek "hîlkevtî û dilsoz ê Azeri" diyar dikin?

2. Çawa dibe vi şairê "hîlkevtî û dilsoz ê Azeri" ku lî gor bir û baweriya wan "dî dawiyê de û diyarkirina maf û cedê wi bî xelet... diçe lî ser rêza şairên Pars" ma yek beyteke şair bî xwe dî dest wan zanayan de heye ku bî Azeri gotibe? Tenê diyar kirina ku wan "mana hînek beyit û şierên" Nizami fêm nekirin û dî warê têgihîştina mana kirina şierên wi de jî bî dijvari ve rûbirû mane. Gelo mirov dikare tenê dî *Gence* de mayina wi wek qaneyek pêşniyar bike û Nizami wek Azeriyek bihesibine û her mina şaireki "helkevtî û dilsoz ê Azeri"(9) pêşkêş bike?

Wisa dîzanim ku dî derheqa Azeri bûna Nizami de heta zanariyên bî qane û belgeyên pêbawer bî dest nekevin, kes nikare vê idiyayê berpêş bike. Lê belê sedema vê tewra bêmane ya wan zanayan û bî mana hînek şierên Nizami negihîştin jî ev e ku Nizami bî xwe Azeri nebûye û "gumana bî hêz"(10) a wan a ku dî derheqa "xezel û şierên Nizami wek Azeri û Farisî dî herdu zîmanan de" pûç û bê feide ye. Nizami, tu car bî Tîrkiya Azeri şier negotine û nenivisîne. Her wiha şierên wi dî Kurdi de jî tunin. Bî çî awayî dibe bila bibe, idya Azeri bûna Nizami, tuşteki hiç û pûç e.

Jî cih û warên jîna Nizami wisa derdikeve ku hogriyek wi ya taybeti bî bapir û tewara Îrani re hebûye. Jî ber vê yekê bî pirani bala xwe daye "dozkirin û jiyandina çirok ên geli û serboriyên pêş Îslam"ê(11) yê İranê. Her ev jî ber vê baweriya xwe jî ketiye ber lom û gazinên dostên xwe, ku wisa dibêjin:

"Wextek dixebite ku vi dastan û mesnewî (mebest Xusro û Şirin e) amade bike. Yekek jî dostên wi -ku dî warê bir û baweriya dini de gelek hişk bûye- tê cem û bî hêrs rexne lê digire. Dî derheqa kar û pêmjîliyên wi de nerehetiya xwe diyar dike û dibêje "Dî nivisandin û jiyandina ev efsane û derew û delesayên kaşîran de çî kar û qezenca te heye?"

Nizami jî ev bersiva jêrê daye dostê xwe yê hişk û fanatik:

*Fusunê butperestan bêfken ez muşt
Fusunxani mekon ber zendê Zerdust
Derê tohidzeni kê awazehdari
Çira resmê moxan ra tazê dari(12)*

Bî Kurmanci:

*Mistek lêxe bavêje aliyek hilekariya putparêzan
Hember rêya Zerdust hilekari mekin
Xwedênasiyê de tu bl nav û dengi
Gelo bo çî rêya moxan geş diki?*

Lê sibera van gotinên tûj û giran, nakeve lî ser sima û naveroka baweriyên pirê me Şêx Eliyas. Her weha bî pêkanina çawkani u berhemên kêrhati ve xizmetek gele mezin û berbiçav aniyê cih dî edebiyata Parsî de. Dî vê babeti de, jî xezina çirok û nezileyên zîmanê xwe yê zîkmaki gele istifade dike û wan werdigirine lî ser Farisî. Bî vi awayî edebiyatê Parsîyan bêtur dewlemend dike. Ez dîxwazim dî vir de bala we bîkîşim lî ser çend nîmûneyên bijarte.

A. Dî Kurdi de gotin (pend) û nezireyek heye ku dibêje "Newşîrwan hakim bê û buzurg mêr, wezîr sed kela we be pûleke."

Nizami her ev pend û nezire, her weku dî nav Kurdan de tê gotin, kiriyê şiar û dî kitêba xwe ya *Mexzen el esrar*'de cibeci kiriyê(13).

B. Dî *Heft Peyker* de bî navê *Xêr û Şer* çirokek Kurdi

bı kar aniye, ku çawa dı Kurdi de tê neql kırım her wisa pêşkêş kiriyê.

Diyar e *Nizami*, ev pend û nezire û çirokan ji diya xwe hin bûye. Dı rasti de mirov ku bı awaki kûr û berfireh li ser şûn û warên *Nizami* bisekine, hê kok u binyatê gele çirok û efsane yên Kurdi dı berhemên wi de dikare budozine.

C. *Nizami*, hendê caran pend û nezireyên Kurdi kirine Farisi ku wek şikl û awa û naverok gış taybetiyên Kurdi her pêve diyar in. Dıxwazım çend hebên wan dı vir de binav bikım:

<u>Sorani</u>	<u>Farisi</u>	<u>Kurmanci</u>
1. Bewri bicade reng	Bebrê bicadê reng	Pılıngê bê xetxet
2. Xakdemışt	Xak der mûşt	?
3. Mare piye	Mar piye	Marê zıraw
4. Şışedıl	Şışedel	Dıltenik
5. Zırêpoşani derya	Zırêpuşanê derya	Zırxpûşê derya
6. Bade dest	Badê der dest	Feqir û jar

D. Her wiha *Nizami* gele car dı gele şiarên xwe de bêjeyên Kurdi bı kar anine. Hinek ji wan ev in:

<u>Sorani</u>	<u>Farisi</u>	<u>Kurmanci</u>
1. Barg/Bargin	?	Bargir
2. Bextewer	Sahib bext	Xwedi bext/bıbext
3. Teşwir	Nigerani	Çavre bûn
4. Çar bend	Çıhar bend	Kolepışt
5. Rûşinas	Meşhur, meruf	Navdar
6. Kırêbende	Kemal -mızdûr	Hembal
7. Keul	Sıfre	Sıfre
8. Girdek	Midewer	Gırovır
9. Gaz	Elef	Alıf/Giya
10. Keşkêne	Kêşkinê	Keşk/Keşke
11. Mar	Salım	Mar
12. Lor	?	Lorık/Toraq
13. Kas	Gic	Gêj
14. Mısmar	Mix	Mıx/Bızmar

15. Gulbam Gulbam nişkêva çav lêketın(15)

Ev gotnên Kurdi yên ku dı berhemên *Nizami* de bı kar hatine, diyar e serê zanayên Fars pırr êşandiye. Her wiha wan ev gotnên Kurdi rınd fêm nekırine, dû wan re kewanek danine û bı awaki tesadufi gotnek dın danine nava kewanê. Çend nımûne:

*Namê der murxê namê berbestem
Ku rêsaned bê şahê men Rustem(16)*

Bı Kurmanci:

*Mın name da teyr
Ku bibe bıgihine Şahê mın Rustem*

Gotna *ku* dı Kurdi de mana *ta'yê* Farisi dıde, ku nişanderi zeman u mekan e. Lê çapkarê kulliyatê *Nizami* (*Xemseyê Nizami yê Genceyi*), dı Farisi de ev *ku* ya tê çı manê nizaniye û dı nava kewanê de gotna *çûn* daniye.

*Çon dua goft ber serirê bulend
Ber guşad ez eqiqê çeşmeyê qend(17)*

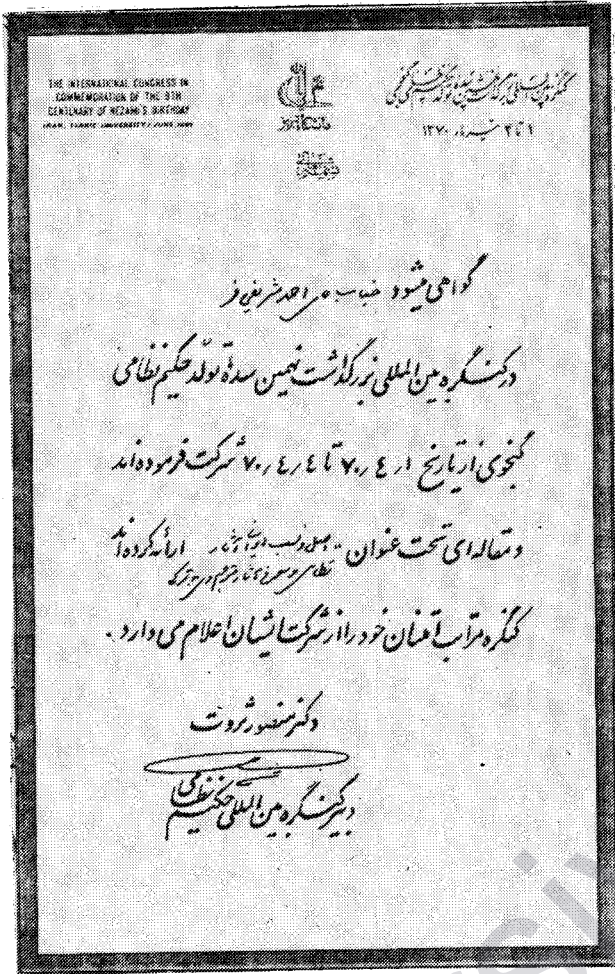
Bı Kurmanci:

*Çawa dua dikır li ser textê bulınd
Ev kevirên eqiq rakırın ji ser çaviya qend**

* Qend: Şekir

Weşankarê kulliyata *Nizami* re wisa hatiye ku *dua gotın* (*dua utın*) şaş e û divê *dua kırım* (*dua kırdın*) dirust bê. Ji ber vi sedemi gotna *kırdi* daniye dewsa *gift*. Lê belê dı rasti de *Nizami* rınd kiriyê, bo ku dı Kurdi de *dua gotın* (*dua utın*) dirust e, nek *dua kırım* (*dua kırdın*).

*Sertaserê qedemeş bê mêhr malid
Ber her veremi bederd nalid*

Rûpelek jî bergên dokûman ên Kongrê

B1 Kurmanci:

Lingên wi bî mehebetê ve mijdan
Jî bo her werimandinek dînalî

D1 vir de dewsa werim ê Kurdi de gotina qedem daniye.
D1 halek de Nizami xwastiye ku bî gotina Kurdi ya werim,
bêje, jî ber malid tûşê derd û werimê bûm.

H. Mirov ku bî awaki fireh lî berhem û xebata Nizami
yê Kurd dînhêre. dibine ku zanayên Kurd gele zû ve rêz û
hêjayiyeke mezî daye Şêx Eliyas. Jî ber vê yekê şair û
helbestvan ên Kurd, despêkîrîna wergerandina berhem ên
Nizami jî bo Kurdi. Ez dî vir de dixwazim tenê çend hebên
wan diyar bikim:

1. XUSREV Û ŞİRIN A BI KURDIYA GORANÎ (HEWRAMÎ)

Ev afirana pîr bî qîmet û delal, zanayê mezî ê Kurd *Xanayê Qubadi* jî Farîsi wergerandiye lî ser Kurdiya Gorani. Ez dî derheqa vê xebata mezî û hêja yê *Xana* de naxwazim tûşteki bibêjim. Bî evçendi ku *Xana*, şahesereki gele mezî û grîngê Kurdi yê navça Kırmaşanê (Kırmaşah), *Xusrew û Şirin a Nizami* kîriye Kurdiya Gorani û dehan car behsê cîwani û rûmetdariya *Nizami* kîriye. Her wiha taybetiyên Kurdiya ya vê afiranê jî gele baştir hatine parastin.

Xusrew û Şirin a Nizami, serhev de 6188 bêtî e. Lê *Xana* hînek jê kêmkîrîne (5526 heb mane), bo ku behsê wezîr û gîzîran dîkî û rasterast peywendiyên wan bî eslê dastanê ve nîne. Ev bêtîyên wîsa danê aliyeki û rasterast hatiye lî ser dastanê.

Xana dî vê wergêra xwe de dî derheqa mebest û sedemên wergerandina vê dastanê de wîsa dînivise:

*Nagi ce wextê minayi subîh dem
Ce cam Xurşidi Rewşen bi çûn cem*

*Ce perdei esrari lamekan mawa
Sîrûşêy bey tewr be goşem yawa*

*Watin hey şuarayi xoş nezm û şêwe
Canîşin qeys peyi Leyla lêwe*

*Çêş mi bo çûn Nezîm (Nizami) dîr senic
Be lefzi Şirin be bê lar û lenic*

*Ce wesfî Ferhad Şirin Perwêz
Bawerî be reqs xameyi e'nberbêz(19)*

Xanayi Qubadi, paşê merem û mebestên xwe dî derheqa wergêrandina *Xusrew û Şirin a Nizami* de wîsa diyar dîke:

*Yareb be fîraq Ferhad ko ken
Be Xurşidi husn Şirin Ermen*

*Be tuxyani derdi bêdermani eşq
Be tofani sed esir meynet meşq*

*Wêneyi (Nizami) seygel der zeinim
Be sûrmeyi danîş Rewşen Ker eyinum*

*Ta ke macerayi Şirin û Xusrew
Sengi taşiyi Ferhadî serguzest ew*

*Bawerun we nezm xasiter ce gewher
Be reşih xameyi sox bo e'nber*

*Be lefzi Kurdi Kurdistanê tamam
Pêş bûwan mehfûz baqi weselam(20)*

Xana dî wergerandina Xusrew û Şirin a Nizami de pend û nezireyên kelepûrê Kurdi bî kar tine. Vi wari de qelesa xwe bî awaki serkevtiur badaye...

Xusrew û Şirin a Xanayi Qubadi bî van du bêyitan ve dest pê dîke:

*Be nam ew kes Şirin Ermen
Peyda kerd Ferhad peyîş bi be ko ken*

*Her sub ta êvar ne bayi bêsutûn
Teqiqeyi gulinegîş yawa be gerdûn(21)*

Mesnewiya Xusrew û Şirin a Xanayi Qubadi bî van du bêyitên jêrin ve dîqede:

*Yaran be zari be dîdeyi mîmînak
Serdaran be hem siperdîn be xak*

*Dewrani bê po karîş du reng in
Axiri cayi gîştî man ew mawayî teng in(22)*

Xusrew û Şirin a Xanayi Qubadi, heya nîka sê car çap û belav bûye. Cara ewil dî salên şeşti yê Hetawi de lî Tahran jî aliyê cangori Meradê Ewrengê we hatiye weşandin. Dû re dî salên heştayê yê Zayin de, jî aliyê Kori Zaniyari yi Kurdi lî Bexda ve nusxeyek cîwan û xweşîk bî pêdaçûna (lêhûrbûnek) zanayek wek Mamoste Mehemedî Mela Kerim ve hatiye çapkirin û gihaye destê xwendevanên Kurd. Dîsan ev yek-du salên dawî de jî aliyê Nawendi Bulawkurdîneweyî Ferheng û Edebi Kurd lî Kurdistanê Îran, lî Urmîyê çap û belav bûye. Ev çapa bî tomerî 874 rûpel e.

2. XUSREW Û ŞİRİN A BÎ KURDIYA SORANÎ

Ev tekst û çiroka ku bî Soranî hatiye pêşkêş kirin, jî macera û bî serhati yê herdu evindaran ango yê Xusrew û Şirinê pêk tîn û cangori Ali Kemal Bapiraxa wergerandine

lî ser Soranî û dî sala 1957'an de lî Kurdistanê Iraqê dî bajarê Kerkuk de çap bûye. Ev tekstê Soranî bî van du bêyitan ve dest pê dîke:

*Wextê ke Kesra der çû le dunya
Hurmuzî kurri bûbe padişah*

*Be adalet û bende newazî
Wek Kesra hemû xelkî kurd razî(23)*

Ev wergêra lî ser Soranî, ber eksê wergêra Xana, bî zîmanekî gele sade û sakar berpa bûye. Nêzîkî 1400 bêyit e û 176 rûpel e. Her du bêyitên dawiyê wîsa ne:

*Her çend ke Felek bitda çerx û pêç
To mexo xemî dunyayî denî hiç*

*Kuwanê Fereydun, kwêye Zuhak
Hemû le jêr xak bûnî miştê xak(24)*

3. ŞİRİN Û FERHAD A KURDÎ

Ev kitêboka ku jî kulliyatê (Xemseyê Nizami) Nizami, beşê Seretayî Destpêkî Eşqê Ferhad ra -ku 259 rûpel e- hatiye wergerandin, jî Xusrew û Şirin a Nizami hatiye girtin. Wergêr jî cangori Ali Kemal Bapiraxa ye û dî sala 1956 de lî bajarê Kerkukê çap bûye. Bî van bêyitan ve dest pê dîke:

*Be nawi Xudayî bê şerîk û tak
Saneyî xelkî û zemîn û Eflak*

*Bêkes, bê şerîk, bê cêge û mekan
Raziqî mutleq, rehmetî firawan*

Ev nusxa 640 bêyit û 80 rûpel e. Heya nîka çend car jî dî Kurdistanê Îranê de çap bûye û bî van du bêyitan ve xilas dibe:

*Her çend xetayî le hed be dere
Zor gumankar û bed û bedfere*

*Belam çünke to enasê be heq
Imanî pête qedimî mutleq(25)*

4. LEYL Û MECNÛN A KURDÎ

Ev nusxa Leyl û Mecnûn a Kurdi -ku bî zarava Goranî (Hewramî) ye- guya her Leyl û Mecnûn a Nizami ya

ku *Xanayê Qubadi* kiriye Kurdi her ew e. Lê heya nika çap nebûye. Her wiha hinek nusxeyên destnûsi di nav Kurdên başûra Kurdistan û Kirmaşan de hene û bi dest dîkevin. Di vir de tiştê ku balkêşe, di vê nusxê de, ne navê *Nizami* û ne ji navê *Xanayê Qubadi* hatiye nivîsin! Ev tê vê manê ku divê mirov bi awaki gumankar û bi şiki li wê binhêre. Naverokê vê dastanê her ji eşq û evindariya *Leyl û Mecnûnê* pêk hatiye. Bi van du bêtîtan ve dest pê dîke:

*Be nam danayi cihan peydaker
Bulbulan ce aşeq şit şida ker*

*Keremeş firen senaş firawan
Goşeyi enameş mekteb yawan(26)*

Nusxa destnûsi ya *Leyl û Mecnûn* a ku di dest min de ye hinek rûpelên wê têk çûne û ne tewaw e. Ji ber vê yekê nikarim bibêjin ku ev *Leyl û Mecnûn* a ku di dest min de ye ji evçend rûpel, evçend bêtîtan pêk hatiye! Her wiha li kijan sali û li ku hatiye weşandin, ev ji ne diyar e. Lê bi xetek çirwan û gele pak hatiyê amade kirin. Her du bêtîtan dawiyê wisan in:

*Qabz nazil bi, ew giyaniş send
Qalib qilbeş bi erwah bumend*

*Dunya peyi hiç kes nedaro wefa
Ta axir elamir her mebo cefa(27)*

Di vir de divê ev ji bêtîtan ku Soraniya *Leyl û Mecnûn* ji di dest de ye. Di sala 1950 de di *Çapxaneyi Marifi Bexda* de çap bûye û li ser nivîsiye ku "Ali Kemal *Bapiraxa* ji Farîsi kiriye Kurdi." Nêzîki 800 bêtîtan tede ne û 52 rûpel e. Bi van du bêtîtan ve dest pê dîke:

*Ey Xudayi gewrwyi bê mîsl û manend
Tak û bê şerik, bê jin û firzend*

*He çi ke bûwe û heye û binrawe
Be qudreti to eycad kirawe(28)*

Ev *Leyl û Mecnûn* a bi van du bêtîtan ve dîqede:

*Ke le xew helsa Zeydi wefadar
Lem xewey xelki zo kird xeberdar*

*Êtiqati xelk ziyad bû hemişe
Ziyareti ewan kiraye pişe(29)*

Di dawiya vi behsi de hewceye ku hêkatek Kurdên navça Kirmaşanê di vir de pêşkêş bikim, ku di derheqa malbata *Şirinê* de ye. Çirok wisa ye:

Şirin keçikek kurd e û ji xelkê gundê *Hermen a Şarezûr e. Rojek ji rojan Xusrew û Perwiz, ji bo nêçir û gerrê dîçin Şarezûr. Li wêrê li ser robarek(newal, dere) de dibinin ku Şirin ewe ajnê dîke. Her di wê demê de dilê wi (Xusrew) dîkeve Şirinê. Xusrew, Şahzade bûye; Şirin ji keçikeke gundi. Ji bo Xusrew şeme ku bibêjin bûye aşiqê keçikeke gundi! Ji ber vê yekê Şirinê wek prensesêke Ermeni dide nasin.*

Lê di rasti de *Şirin* her keçikek Kurd e û ji gundê *Hermene* ye. Paşê *Şirin* wek *Ermeni* ya *Hermeni* tê binavkirin.

Di dawiya vê gotarê de, hêvi dikim ku ev xebata min di warê nasandina berhem û esl û malbata *Nizami* de, di derheqa şûn û war ên wi yê Kurdi de xwedi rolek kêrhati be. Her wiha ji hêlsûran û amadekarên vê Kongrê ra sipas dikim. Rêz û hurmet ji biranina *Şêx Eliyas Nizami* yê Kurde!

Yezdan rast e û rasti pê xweş e, di her wari de arîkarê me be!

ÇAVKANI Û NOTÊN BINI

1. Di edebiyata kîlasîki ya Kurdi de ji bo *Nizami* dibêjin *Şêx Eliyas*.
Her wek *Xanayê Qubadi* dibêje:
*Şe'ri Şirin nezm, şekerrêzi raz
Şêxi Nizami tew, şefia endaz*
2. Şuara *Elecm - Alame Şibili Neimani Hindi*, r. 227
3. Şuara *Elecm - Alame Şibili Neimani Hindi*, r. 227.
4. *Kulliyat, Xumseyi Hekim Nizami Genceyi « Leyli û Mecnûn »*, r. 458.
5. Prof. *RIPKA, Edebiyatê Êran der zeman Silçuqiyay we Mîxulan*, r. 75

6. Kulliyatê Nizami, «Leyli û Mecnûn», r. 458.
7. A.Mıbarız - M.A.Qulizade - M.Sulanuf, Zindegi we Endişehayi Nizami, r. 22.
8. A.Mıbarız - M.A.Qulizade - M.Sulanuf, Zindegi we Endişehayi Nizami, r. 24.
9. Meceleyê Neşirdaniş, xal 7, şumare 3, sal 1366 (Şemsi).
10. A.Mıbarız - M.A.Qulizade - M.Sulanuf, Zindegi we Endişehayi Nizami, r. 11.
11. Tarixê Edebiyatê Farîsi, Hırman Ete, r. 73.
12. Şuara Elecim... r. 229.
13. Kulliyatê Nizami, r. 56-58.
14. Kulliyatê Nizami r. 774.
15. Ferhengê Luxatê Kulliyatê Nizami, axır kitab.
16. Kulliyatê Nizami, r. 834.
17. Kulliyatê Nizami, r. 726.
18. Kulliyatê Nizami, r. 568.
19. Şirin û Xusrew, Kori Zaniyari Kurd -Bexda, r. 15-16.
20. Şirin û Xusrew, Nawendi bilawkirdmeweyi Ferheng û Edebi Kurdi, Urmiye, r. 13-15.
21. Şirin û Xusrew, Nawendi bilawkirdmeweyi Ferheng û Edebi Kurdi, Urmiye, r. 1.
22. Şirin û Xusrew, Nawendi bilawkirdmeweyi Ferheng û Edebi Kurdi, Urmiye, r. 795.
23. Ali Kemal Bapiraxa (Wergêr), Şirin û Xusrew, Kerkuk 1957, r. 2.
24. Ali Kemal Bapiraxa (Wergêr), Şirin û Xusrew, Kerkuk 1957, r. 176.
25. Ali Kemal Bapiraxa (Wergêr), Şirin û Xusrew, Kerkuk 1957, r. 2.
26. Ali Kemal Bapiraxa (Wergêr), Şirin û Xusrew, Kerkuk 1957, r. 80.
27. Nusxeyê xeti, Leyli û Mecnûn, r. 1.
28. Nusxeyê xeti, Leyli û Mecnûn, rûpela dawiyê.
29. Ali Kemal Bapiraxa (Wergêr), Şirin û Xusrew, Kerkuk 1957, r. 2.
30. Ali Kemal Bapiraxa (Wergêr), Şirin û Xusrew, Kerkuk 1957, r. 52.

DAYÊ ESTEMOLO

Dayê Estemol o, way leminê Estemol ol
 Tayinê rê heni bol o, tayinê rê çol o
 Wiy leminê biko, way derd o derd ol
 Piyo kokim vano "Ez şiyô Xesterxanê Heyder Pa-
 sayi

mi tede niyada ke cilê cigera mi tîp-tal ol
 Ez peyser veciyo tever
 Wiy leminê biko, way derd o derd ol!"

Wiy Heq o Heq o, çênêrtijiyayê Heq o
 na derdê cigero derdodê zor o
 Estemolo vêsayê derdê cigera mi ra
 verê çimanê mi de miz u gol o
 Wiy leminê biko, way derd o derdol!

De wurze wurze, cigera mi wurze
 welat ra amo xeribo, vêsayê de rawu nêzono
 Piyê xu yê kokimi rê weşiya xo bike
 Wiy leminê biko, way derd o derdol!

Xevere da piyê kokimi, vanê "Lazê to nêwes o
 Qe zerre niya beno wes, cigere xo xo dest ra çide
 Wiy leminê biko, way derd o derdol!

Wiy Heq o Heq o, çênêrtijiyayê Heq ol
 Na derdê cigere derdodê zor o
 To kerdo vîrêniya mi
 kemer u kuçê yaovani ver meke
 Wiy leminê biko, way derd o derdol!

Qonaxê cigera mi vera yena şûye
 Min o tedarikê lazê xo diyo
 rusno na jêsayiya eskeriye
 Ondêra payize de cigera xo kena
 wayirê veyvika nêwiye
 Vanê tezelê to rê zalima Feleke
 lazê to rê ama meymaniye
 Wiy leminê biko, way derd o derdol!

Qonaxê cigera mi vera lêa teke
 Piyê min ê kokimi rê vazêrê porê mi tenê cırake
 Bere verê miyanê waştiya mi ke
 Porê waştiya mi cırake biya serê zera mi ke
 Waştiya mi aspor ke biya
 verê cinaza mi de pake (pêya ke)
 Wiy leminê biko, way derd o derdol!

KÜRDİSTANLI YAHUDİLER

Dr. ADAM MEDYALI

Kaynaklar ve Terminoloji

Aralarında çok sayıda Müslüman ve Kürt olmayan toplulukları barındırmış olan Kürtler, diğer dinlere ya da mezheplere inananlara karşı, genelde hoşgörülü ve dostça bir tutum içinde olmuşlardır. Türkiye ile Irak arasındaki sınırın düzenlenmesi için *Milletler Cemiyeti* tarafından 30 Eylül 1924'de oluşturulan komisyonca hazırlanan raporun Kürtlerden sözeden bir bölümünde şöyle deniliyor:

Çok savaşçı, çok bölünmüş ve disip linsiz olmalarına rağmen, birlikte yaşadıkları diğer halklarla dostça ilişkiler içinde yaşamayı bilirler. Bütün Müslümanlar içinde, Hristiyanlarla en iyi geçinenlerin Kürtler olduğunu gözledik(1).

Bu genel tutuma aykırı olan iki belirgin durumda, 19.yüzyılın ikinci yarısında (1843) Nesturilerle ve 20. yüzyılın başlarında (1914-1918) Ermenilerle bozulan ilişkilerde ise dış güçlerin müdahaleleri sözkonusudur.

Putperestlik, Mecusilik, Zerdüştilik gibi eski inanç biçimlerinin ardından Şafii, Sünni, Şii, Alevi, Ehli Hak (Ali İlahi), Kadiri, Ticani, Bektaşî, Şarlı, Şebeki, Kakeyi, Bahai, Babi, Nakşibendi, Nurcu gibi çok çeşitli İslâmi mezhep ve tarikat mensupları yüzyıllar boyunca Kürdistan'da Nesturiler, Süryaniler, Ermeniler, Yahudiler, Yezidiler, Şemsiler, Bajoranlar, Levitiler, Yakubiler (Jacobites), Amnitiler (Ammonites), Moabitiler (Moabites), Nazarenler (Nazarenes), Mandanlılar (Mandeans) gibi yine çok çeşitli ve farklı etnik-dinsel yapılarıdaki topluluklarla birlikte ve yanyana yaşamışlardır. -

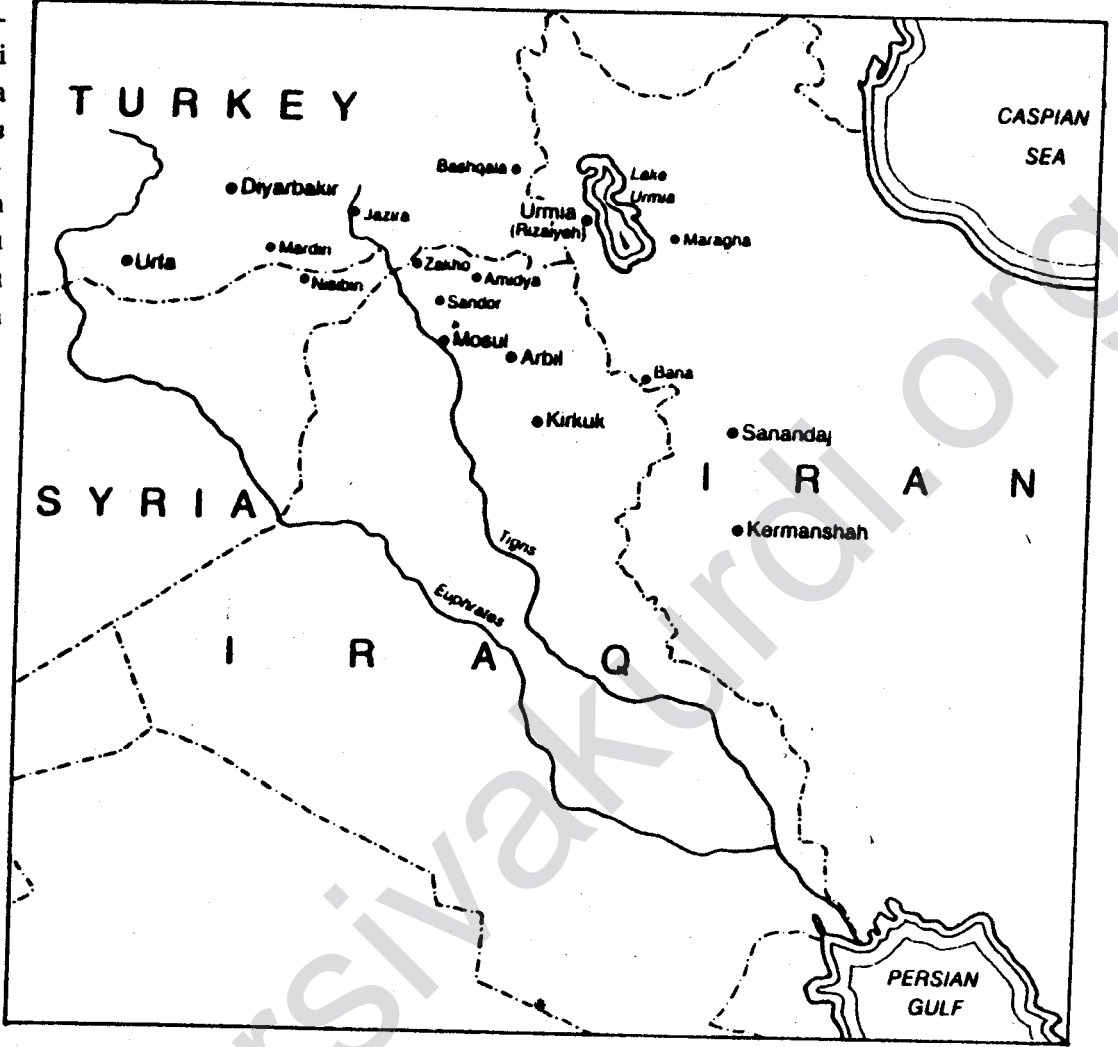
Kürdistanlı Yahudilerle ilgili kaynakları değerlendirmeye geçmeden önce, terminolojiye ilişkin bazı açıklamalarda bulunmak gerekli görünmektedir. Özellikle Yahudi din adamlarının kaleme almış oldukları gezi yazılarında, seyahatnamelerde, dinsel ağırlıklı veya dinsel amaçlı kaynaklarda Kürdistan'daki tüm Yahudiler, Musevi (Yahudi) olma nitelikleri tamamen öne çıkarılarak ve Kürt olma nitelikleri de gözardı edilerek *Kürdistanlı Yahudiler* (Jews of Kurdistan, Kurdistan Jews) olarak adlandırılmışlar. Bir 12. yüzyıl gezgini olan ve Kürdistan'ın birçok yerini gezip buradaki Yahudi topluluklarından seyahatnamesinde ilk kez sözedenlerin başında gelen *Tudelalı Benjamin* (Benjamin of Tudela)'den *Encyclopaedia Judaica*(2)'ya kadar uzanan geniş bir yelpazede bu tutumu gözlemlemek mümkündür. Oysa pekçok çağdaş ya-

zarın, araştırmacının, gazete ve dergi muhabirinin, daha önemlisi *Kürdistanlı Yahudiler*"in büyük bölümünün kendi tutumları bundan farklıdır. Bu kesimler tarafından *Kürdistanlı Yahudiler* terimi yerine (ya da en azından bu terimle birlikte) *Yahudi Kürtler*, *Kürt Yahudileri* veya yalnızca *Kürt* biçiminin deki adlandırmaların daha çok tercih edildiğini görmekteyiz. İsrail'deki Kürt Yahudileri toplunun Kürdistan sorunu karşısındaki ileride değineceğimiz tutumları ve İsrail'de kurdukları etnik boyutun belirgin olarak vurgu-

landığı çeşitli kuruluşlar, Kürdistan kökenli Yahudilerin Kürdistan'a ve Kürt halkına olan büyük ilgi ve bağlılıklarını gösteren açık olgulardır. Bu çalışmada genellikle tercih edilecek olan *Kürdistanlı Yahudiler* terimiyle, coğrafi bir yaklaşım amacı gözetilmekte ve etnik bakımdan Kürt olsun ya da olmasın Kürdistan kökenli tüm Yahudiler hedeflenmektedir.

Çoğu kez *Zerdüştilik*'le eşanlamlı olarak kullanılan ve aslında köken olarak daha eski dönemlere uzanan *Mecusilik* (Mecusiye, Magianism) kavramına ise ileride yeri geldiğinde değinilecektir.

Kürdistanlı Yahudilerle ilgili temel verileri elde edebildiğimiz kay-

Kürdistan'daki Yahudi topluluklarının bir zamanlar yoğun olarak buldukları başlıca yerleşim bölgeleri.
(Kaynak: Yona Sabar, *The Folk Literature of the Kurdistan Jews, An Antology*, Yale University Press, 1982)

nakların başlıcalarını özet olarak şu şekilde gruplandırabiliriz:

a. Kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılagelen ve sonraları bir kısmı da yazılı olarak kaydedilmiş olan yöresel anlatılar, hikâyeler, efsaneler.

b. *Tevrat* (Kitab-ı Mukaddes, Yahudilerin kutsal kitabı), *Targum* (*Tevrat*'ın Yeni Aramice'deki tercümesi), *İncil* (Hristiyanların kutsal kitabı) ve diğer dinsel kitaplar, elyazması belgeler.

c. Yöresel arkeolojik bulgular ve başta Arap tarihçilerinin eserleri ol-

mak üzere, komşu halklara ait yazılı kaynaklar.

d. 12. yüzyıldan itibaren Kürdistan'ı gezmiş olan gezginlerin kaleme aldıkları ya da başkalarının aktardıkları bilgileri içeren yazılı eserler.

e. Günümüzde neredeyse tamamı İsrail'e göç etmiş olan Kürdistanlı Yahudiler arasında doğrudan yapılan araştırma ve inceleme çalışmaları.

Bu kaynaklar grubundan ilk ikisinde (kutsal kitaplar, yöresel anlatılar vd.), gerçeklerle efsaneler sık olarak birbirine geçmiştir. Ancak tarihsel

kayıtlarla da desteklendiklerinde, bu kaynakların aktardıkları bilgiler güvenilir bir anlam ifade etmektedirler. Bu nedenle -ileride ayrıntılı olarak değini leceği gibi- Kürdistan'daki Yahudilerle ilgili ilk sağlıklı bilgileri 12.yüzyılda Kürdistan'ı gezmiş olan iki Yahudi gezginin, *Tudelalı Benjamin* ve *Ratisbonlu Pethahiah*'ın gezi kitaplarından itibaren bulduğumuzu kabul etmekteyiz.

Kürdistanlı Yahudilerle ilgili yayınları ve kaynakları içeren oldukça kapsamlı bir kaynakça, Zaho (Güney Kürdistan'da bir kent) kökenli bir Kürt Yahudisi olan Kaliforniya Üniversite -si İbrani Dili Profesörü *Yona Sabar*'ın ortaya koymuş olduğu antolojik bir çalışmanın 229-232. sayfalarında yer almaktadır(3). Yer yer alıntılar yapılacak olan kaynak adlarının izlenebileceği bu bibliografya ekte sunulmuştur.

İranlı bir Yahudi Bayan

KUTSAL KİTAPLAR VE YÖRESEL ANLATILARDA KÜRDİSTAN VE KÜRDİSTANLI YAHUDİLER

Yahudi kutsal kitaplarında Kürdistan la ilgili olarak az da olsa bazı referans lar bulunmaktadır. Kürdistan, Arami dilinde *BET-KARDU*, yani *Kardu Ülkesi* olarak biliniyordu. Musevilerin kutsal kitabı Tevrat'ı, Aramice'ye çevirmiş olan Onkelos (MS 4.yüzyıl), Tevrat'ın bölümlerinden (Yaratılış, 8:4)'de yer alan *Hare Ararat*, yani (Nuh'un gemisinin oturduğu) *Ararat (Ağrı) Dağları* karşılığı olarak Ture Kardu'yu kullanmıştır. Bu karşılık *Kürdistan Dağları* anlamındadır(4). Onkelos,(Jeremiah, 51:27)'deki *Mamlehot Ararat*'ı ise *Kardu Ülkesi Krallığı* olarak Aramice'ye çevirmiştir(5).

Nuh'un gemisi ile ilgili olarak anlatılan hikâyelerin bazı eski kaynaklarından sözeden *Louis Ginzberg*'in aktardığı bilgiler içinde, Kürdistan'ı konu edinenler de bulunmaktadır. Aşağıda sıralanacak olan bu kaynaklardan ilk ikisinde *Kardu ve Kardunya* doğrudan *Kurdistan* karşılığı olarak kullanılmıştır.

Sonuncusunda ise Kürdistan'da bulunan *Cudi Dağı'nın olduğu bölge* den bahsedilerek yine Kürdistan kastedilmiştir.*Ginzberg*'in aktardığı kaynaklar şunlardır:

1. Asur Ülkesi'ne dönen *Sennaçerib* (Sennacherib, Asur Kralı) bir kallas parçası buldu ve bir put gibi ona taptı. Çünkü o, Nuh'u tayfundan koruyan geminin bir parçasıydı. *Sennaçerib*, eğer kendisini bekleyen zor işleri başarmaya muvaffak olursa,

oğullarını bu puta kurban etmeye and içti. Onun bu yemininden haberdar olan oğulları, babalarını öldürerek çok sayıda esir Yahudi sürgüne gönderdikleri *Kardu*'ya kaçtılar.

2. Nuh'un gemisinin oturduğu *Kardunya*'nın valisi, *Haman*'ın oğlu *Parsandatha*...

3. Yöredeki bir dağ, *Jabal Judi* (Cebel Cudi, günümüzde bilinen adı *la Cudi Dağı*) üzerinde, Nuh'un gemisinin ve bir tapınağın (*altarın*) varlığından sözeden yöresel bir anlatıdan *2.Benjamin* başta olmak üzere birçok gezgin söz etmiştir. *2.Benjamin* seyahatnamesinde (s.94) bu anlatıyı "Dağın eteğinde dikili duran dört sütun, burada oturan halka göre daha önceleri eski bir altara aitti. İnanıldığı na göre, Nuh bu altarı gemi den dışarı çıktuktan sonra inşa etmişti" şeklinde aktarır.

MÖ 6. yüzyıla ait olan Babil dönemi Talmud'u da, *Kardu* ve *Karduuyim* hakkında bazı referanslar içermektedir. Bunlar arasından başlıca şu iki bölüm örnek olarak verilebilir:

1. Baba Batra, 91a: "Atamız İbrahim on yıl hapsedilmişti, üç yıl Kutha'da ve yedi yıl Kardu'da."

2. Yebamot, 16a: "Karduuyim içinde onlardan din değiştirenler kabul edilebilir."

Kürdistanlı bazı Yahudi toplulukları arasında kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan eski bir anlatıya göre; Kürdistanlı Yahudiler, Asurlular döneminde Medlerin ülkesine (Medya'ya, Kürdistan'a) sürgün edilmiş olan on İbrani kabilesinin soyundandırlar. Bu hikâyeden ilk kez *Haham Tudelalı Benjamin* (Rabbi Benjamin of Tudela) söz etmiştir. Bir 12. yüzyıl gezgini olan *Haham Benjamin*, 1170 yılında Kürdistan'ı gezmiş ve yüzden fazla

Yahudi topluluğunun varlığını saptamıştır. Kürdistan'ı çok daha sonraları, 19. yüzyılın ortalarında ziyaret eden gezgin 2. *Benjamin* de aynı yöresel anlatıyı kaydetmiştir(6). Ancak 2. *Benjamin*'in yanısıra *Ben-Jacob* ve *Ben-Zvi* gibi diğer bazı gezginlerse, aynı anlatının Kürdistan'daki çeşitli Müslüman ve Hıristiyan mezhepleri arasında da yaygın olduğunu belirtmişlerdir(7). Sadece Yahudi Kürtlerin değil, genel olarak Kürtlerin kökenini konu alan aşağıdaki hikâye de aynı doğrultudadır:

Bir gün Hz. Süleyman(8) beş yüz cin çağırdı ve güneşin ardından batıya doğru uçmalarını, Avrupa'nın en uzak yerlerinde en güzellerinden beş yüz bakire kız bulmadan dönmelerini emretti. Cinler istenen kızları bulmak için çok uzun bir zaman yol aldılar. Mayıs ayındaki dolunay gibi zarif ve şirin 500 kız bulana dek çok uzun bir zaman ölçüp biçtiler. Ve sonunda, hepsi aradıklarını bulunca geriye dönüş başladı. Ama, daha cinler genç bakirelerle birlikte uçarak saraya varmadan önce Hz. Süleyman'ın son nefesini vererek yaşamdan ayrıldığını öğrenirler. Cinler beraberlerinde getirdikleri bakireleri çok beğendikleri için, onları geri götürmeye gönülleri razı olmadı. Ve onları Avrupa'ya geri götürmek yerine, kendilerine eş olarak aldılar ve çok sayıda güzel çocuğun babaları oldular. Ve bu çocuklardan daha fazla çocuk oldu... Ve bu şekilde Kürt ulusu ortaya çıktı(9).

Dr. Şivan (Dr. Sait Kırmızıtoprak) bu hikâyeyi aktarırken, cinlerin Hz. Süleyman tarafından haremine genişletmek amacıyla gönderildiklerini ve Süleyman'ın ölümü üzerine de beraberlerindeki bakirelerle birlikte yüksek dağlara çekilerek onlarla evlendiklerini, çoğalarak dağlı bir topluluk

oluşturduklarını da ekler(10). *Children of The Jinn (Cinlerin Çocukları)* adlı Kürtleri konu alan kitabına yukarıdaki öykü ile başlayan *Margaret Kahn*'sa farklı olarak; Süleyman'ın 500 cini krallığından kovarak Zagros Dağları'na sürgün ettiğini, sürgün edilen cinlerin önce Avrupa'ya giderek kendilerine 500 güzel bakireyi eş olarak seçtiklerini ve sonra dönüp ileride Kürdistan olarak bilinecek olan topraklara yerleştikleri biçiminde aktarır hikâyeyi(11).

Kürdistan'ı gezip halktan dinledikleri sözlü anlatıları (çoğu kez kendi yorumlarını da ekleyerek) aktaran ve özellikle "bölgeye başka ülkelerden gelen Yahudi din adamı olma" niteliğini taşıyan kimi gezginlerin de etkisiyle, Kürdistanlı Yahudilerin kökenini, Asur krallarının İsrail (Kuzey Filistin) ve Judea (Güney Filistin)'den sürgüne gönderdikleri (MÖ 8.yüzyıl) İbrani kabilelerine dayandıran bir düşünce sık olarak ileri sürülmüştür. Bu görüşlere destek sağlamak üzere de, *Tevrat (Kitab-ı Mukaddes, Eski Ahit)*'daki şu iki bölümden birer kanıt olarak sıkça sözedilmiştir:

1. (Kings, 17:6): "Hoshea'nın dokuzuncu hükümdarlık yılında, Asur kralı Samara'yı aldı ve İsrail kavmini Asur içlerine taşıdı, ve onları *Halah*'a ve *Habor*, *Gozan Nehri* yakınlarına, ve *Medlerin şehirlerine* yerleştirdi(12).

2. (Isaiah, 27:13): "...Asur ülkesinde neredeyse kaybolmuş olanlar..."(13).

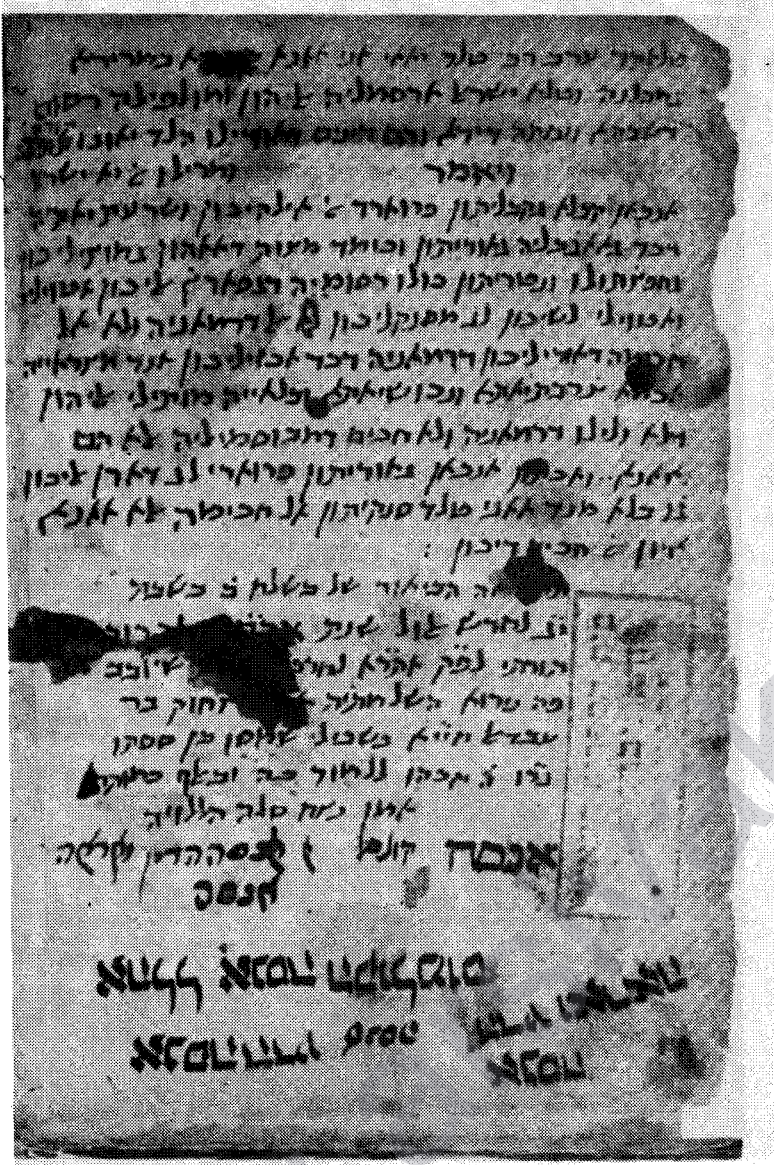
Bu alıntuların birincisinde bahsedilen *Halah*, *Habor*(Habur) ve *Gozan Nehri*, Kürdistan sınırları içinde bulunuyor. *Gozan* (İbranice *Guzana*, Yunanca *Gauzania*), *Dicle Nehri*'nin kollarından biri olan *Habur Nehri*'nin kuzeyinde kalan bölgeye eski çağlarda

verilmiş olan bir addı. Medlere ait olan bu bölgeyi MÖ 808'de Asurlular ele geçirmişlerdi. Medler Kürtlerin ataları olduklarına göre Med Şehirleri de yine Kürtlerin yaşadıkları ya da en azından egemen oldukları yerleri dile getirir. Asur ülkesinin kuzeyde Medya (Kürdistan) ile komşu olduğu ve Asur Kralı *I.Salmanasar* (MÖ 884-860) zamanında Asur Devleti'nin sınırlarının Fırat Nehri'ne kadar uzanıp bazı Med (Kürt) bölgelerini içine aldığı da hatırlanmalıdır. *Isaiah, 27:13*'de muhtemelen bu bölgeler kastediliyor.

Kürdistan'a dair çok az sayıda referansın bulunduğu *Talmud*'da sözü edilen tek Kürt şehri, dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Erbil'dir(14).

Kürdistanlı Yahudilerin kökenlerini açıklamaya yönelik olarak yukarıda değinilen düşünceyi ilk olarak savunanlar arasında 12. yüzyıl gezgini *Tudelalı Benjamin* de bulunmaktadır. *Benjamin*, "... bu (Kürdistanlı) Yahudilerin, *Kral Salmanasar*'ın alıp uzağa götürdüğü ilk esirlerden olduklarını ve *Targum*'un yazılmış olduğu bir dille (Aramice) konuştuklarını" aktarır(15). *Henry Field* (s. 710) ise, "... onların (Kürdistanlı Yahudilerin) anlatılarına göre, *Sennacherib*, Sandur Köyü'nden bazı paganları (putperestleri) alarak Kudüs'e getirir ve dönüştürür (eksilenlerin yerini doldurmak üzere) beraberinde Yahudileri götürür" açıklamasını yaparak konuya değinir. Bir zamanlar Kürdistan'daki önemli Yahudi yerleşim yerlerinden biri olan Sandur (Sandor) Köyü, Güney Kürdistan'da ve Zaho-Amediya-Musul üçgeninin ortasında bulunmaktadır (haritaya bakınız).

Arap tarihçisi *El Tebari*, *Hişam bin Muhammed el-Kelbi*'ye dayanarak "... Ehl el-Kitab(16) bilginlerine göre, Mecusilerin peygamberi Zerdüşt'ün

Kürdistan kaynaklı, elyazması Neo-Aramice bir kitap sayfası. Musa Peygamber zamanında Yahudilerin Mısır'dan ayrılmalarını, yani Göç olayını konu alan bir Midrašimin (126) bu son sayfasındaki damgadan eserin 1669 yılında Nerwa'da yazılmış olduğu anlaşılıyor.

bir Filistinli olduğunu ve Yahudi peygamberi *Jeremiah*'in müritlerinden birinin hizmetkârı olduğunu" aktarır. İşlediği bir suç nedeniyle efendisi tarafından lanetlenen Zerdüş, cüzzam hastalığına tutulmuş ve daha sonra Azerbaycan'a giderek orada Mecusiye

olarak bilinen dini yaymaya başlamıştır(16). Buna benzer bir diğer anlatıda ise, Yahudi bir peygamberin *Biştesb* (17)'in sarayına gönderildiğinden ve orada Zerdüş ile karşılaşmış olduğundan söz edilmektedir. Bu anlatıya göre Yahudi peygamberinin "İbranice" ola-

rak anlattıklarını Zerdüş "Pers dilinde" yazıya aktarmıştır. Yahudi peygamberi ve Zerdüş kendi dinlerini (Zerdüşlük) ilan etmeden önce *Biştesb* ve babası *Luhresb*, Şabii inancına bağlıydılar(18).

Bu tür zorlama anlatılar, Zerdüşlük inancını Yahudi diniyle belli bir bağlantıya getirmeyi amaçlıyor. İlk anlatıda Zerdüş din değiştirmiş bir Yahudi, ikincisindeyse Yahudi bir peygamberle uyum içinde ve onunla ortak düşünceleri nedeniyle ortak davranan biri olarak sunulmaktadır.

Kürdistanlı Yahudilerin, Kürdistan'a sürgün edilmiş veya göç etmek zorunda kalmış olan İsrail (İbrani) kabilelerinin soyundan geldiklerini ileri süren çeşitli yöresel anlatıların yanında, öyle olmadıklarını dile getiren anlatıların da bulunduğu daha önce değinilmişti. Bu doğrultudaki yöresel inanışlardan biri, daha önce keşfinden bahsedilern *Haham David* tarafından seyahatnamesinde(s.77) dile getirilir:

"Zaho'dan Musul'a doğru giderken, Zaho'dan yayan olarak altı saat kadar uzaklıktaki bir Kürt köyünde konaklayan *Haham David*, köyün ileri gelenleriyle bir tercüman aracılığıyla konuşur. Halkı Sünni Müslüman-Kürt olan bu köy ve çevre köylerde yaşayanlar, yine aynı yörede bulunan Yahudi komşularının yiyeceklerini yememekte, ikramlarını kabul etmemektedirler. *Haham David* Türkiye, Mısır, Arap ülkeleri ve Judea'daki Sünni Müslümanlar onların (Yahudilerin) yiyeceklerini yerken, kendilerinin neden yemediklerini sorar. Buna karşılık köylüler, anlatılanların doğru olduğunu ve kendilerinin İsrail kavminden olanların yemeğini yediklerini, ancak

buradaki Yahudilerin Bene Israel (İsrail kavminden olanlar) olmadıklarını ve bu nedenle onların yemeklerini yemediklerini söyleyerek cevap verirler. Haham David ise, onların (Kürdistanlı Yahudilerin) da Bene Israel olduklarını söyler."

İBRANILAR VE SÜRGÜN OLGUSU

Kürdistanlı Yahudilerle ilgili çalışmalar yapan kimi araştırmacılar, yukarıda aktarılan anlatıların ve benzerlerinin tamamının olmasa bile en azından bir kısmının doğru olduğunu kabul etme eğilimindedirler. Dünya'nın çeşitli bölgelerindeki Yahudi topluluklarında olduğu gibi Kürdistanlı Yahudiler arasında da eski bazı Yahudi sürgünlerin soyundan gelenlerin bulunabileceği savı, belli ölçülerde kabul edilebilir bir düşünce olarak görülmektedir. Bu düşüncenin tüm Kürdistanlı Yahudiler için de geçerli olabileceğinin ileri sürülemeyeceği gerçeğiye kuşkusuz yeterince açıktır.

Anlatılardan çıkarılabilecek bir diğer önemli sonuçta, Yahudilerin Kürdistan'la ve Kürtlerin de Yahudi dini ve ülkesiyle ilişkilerinin çok eski çağlara dayanıyor olmasıdır. Kitlelerin bilincine kaydedilmiş olan bu ilk ilişkilerin, iki tarafın uğradığı sürgün olaylarıyla önemli derecede biçimlenmiş oldukları da göze çarpmaktadır.

Kutsal kitaplarda, seyahatname-lerde yer alan ve Kürdistanlı Yahudilerin bir bölümünün kökenini açıklamaya çalışan kimi görüşlerin desteklenmesinde başvurulan "İsrail kabilelerinin Asur'a ve Medya'ya sürgün edilmeleri olgusu"nu, bölge tarihindeki yerine oturtmak, konuyu kavramada oldukça yararlı olacaktır.

İbraniler sonraları yurt edindikleri Filistin'e MÖ 2000 yıllarının sonlarında ve birbirlerinden kopuk ve dağınık kabileler halinde gelmeye başlamışlardı. İsrail ve Juda kabilelerinin önderliği altında toplanan İbraniler, yöreye Filistin adını veren Filisten halkına karşı savaştılar. MÖ 11.yüzyılda Juda kabilesinden Davu'un hükümdarlığı altında birleşerek İsrail-Juda Krallığı'nı kurdular. Davu'un oğlu Süleyman'ın ölümünden sonra, yoğunlaşan iç ayaklanmalar ve iktidar mücadeleleri sonucunda bu krallık MÖ 935 yılın da ikiye bölündü. İsrail Krallığı (Kuzey Krallığı) ve Judea Krallığı (Güney Krallığı) olarak bilinen iki ayrı krallık ortaya çıktı.

Asur Kralı Sargon'un MÖ 722'de İsrail Krallığı'nın başkenti Samari (Samara)'yi ele geçirmesiyle bu krallık yıkılır. Kuzey Krallığı'nı yıkan Asurlular, halkın bir kısmını sürgüne gönderirler(19).

Mısır'a saldıran ve Babil'i fetheden Asur Kralı Sargon, hükümdarlığının ortalarına doğru büyük bir orduyla Medya'yı işgal etti ve bazı şehirleri ele geçirerek Asur'a bağladı. Ele geçirildiği bölgelerde yeni ve takviyeli karakollar, kışlalar oluşturdu. Amaç Med ülkesini imparatorluğuna katmak ve askeri kışlaların yardımıyla Medleri korkutup ayaklanmalarına engel olmaktı. Aynı amaç doğrultusunda halkın zorla başka yerlere göç ettirilmesi uygulamasına büyük ölçüde başvuruldu. Bu göçler nedeniyle mey-

dana gelen nüfus azalmalarıysa, Samara'dan getirilen Yahudi esirlerin Med şehirlerine yerleştirilmelerinde olduğu gibi, başka yerlerden Med olmayan farklı topluluklar getirilerek kapatılmaya çalışılmıştı(20).

Kuzey Krallığı'nın yıkılmasının ardından, Juda Krallığı varlığını bir süre daha devam ettirir. Babil Kralı Nebuchadrezzar (MÖ 605-562), MÖ 579 yılında Juda Krallığı'na bağlı olan Kudüs'ü işgal eder, ancak şehri yakıp yıkmaz. Babile geri dönerken, Kudüs halkı arasından seçilen bin kadarı zanaatkarlarla demircilerden oluşan savaşabilecek, yararlı olabilecek on bin adamı da beraberinde götürür.

MÖ 586'da yeniden Judea üzerine yürüyen Nebuchadrezzar, bir yıla yakın bir süre devam eden zorlu bir kuşatmayla Kudüs'ü ele geçirir. Mescid-ül Aksa dahil hemen hemen tüm tapınakları, sarayları ve diğer yapıları yakıp yıkar, değerli eşyaları beraberinde götürür. Çiftçiler ve bağcılar dışında kalan tüm Kudüs halkı Babil'e sürgün edilir(21).

Ahamenid(Medo-Pers) Kralı Kuruş (Cyrus, Kyros, Kurush, Kurash, MÖ 550-529), özellikle din adamlarının öncülük ettiği iç ayaklanmalar ve sorunlarla iyice zayıflamış olan Babil'i hemen hemen hiç bir direnmeyle karşılaşmadan MÖ 538'de ele geçirir. Babil Kralı Nabonidus (Nabu-nâhid) ile anlaşmazlık içinde olan din adamları ve Akadlıların yanısıra, Babil'e tutsak olarak getirilen ve ancak zaman içinde etkinliklerini arttırarak güçlenen Yahudilerin de Kuruş'a en başından itibaren yardım ettiklerini görüyoruz(22).

YAHUDİLERİN GUTİLER

(MEDLER)'LE VE MECUSİLİKLE
(MAGIANİSM)
KARŞILAŞMALARI

Ahamenid Kralı Kuraş'ın Babil Seferi'nde, Kürtlerin ataları olan Medlerin de etkin rol aldıkları mevcut belgelerden anlaşılıyor. Kuraş, Med İmparatorluğu (MÖ 612-550)'nun son hükümdarı olan Astyages (Astyaj)'in bir Pers soylusuyla evli olan kızı Mandane'nin oğludur. Persleri biraraya toplayarak onlara önderlik eden Kuraş, MÖ 550 yılında dedesi Astyages'i yenilgiye uğratarak Med egemenliğine son verir. Persler üzerindeki hakimiyetlerini yitiren Medler, yine de imparatorluğun yönetimindeki etkinliklerini belli ölçülerde sürdürmüşler.

Medlerin Babil Seferi'ne katılmalarını, bu seferi anlatan iki silindiryazıtta (*The annals-cylinder*) bilgilerden izlemek mümkündür:

Akadlılar bir ayaklanma çıkardılar. Askerler, 14. günde Sippar'ı ele geçirdiler. Nabu-nâhid kaçtı. 16.günde Gutium (Dağlık Zagros ülkesi) hükümdarı Ugbaru (Gobryas) ve Kuraş'ın ordusu dövüşmeden Babil'e indiler. Sonra, (Gobryas) yakalanan Nabu-nâhid'i kontrolüne aldı. Dumuzi (Haziran-Temmuz) ayının sonunda, Guti isyancıları Marduk tapınağının kapılarını kapadılar, fakat ne orada ne de diğer tapınaklarda kendilerini savunmak için bir şey yoktu, silah yoktu. Arâh-Shamna (Ekim-Kasım) ayının 3. günü Kuraş Babil'e indi. O gelmeden önce sokaklar kasvetli bir havadaydı. (Kuraş) şehire (Babil'e) ve tüm

içinde yaşayanlara barış sözü verdi. Genel vali olarak onay verdiği Ugbaru, valiler tayin etti ve Kislev ayında Adar ayına kadar (Kasım-Mart) Nabu-nâhid'in Babil'e getirmiş olduğu Akad tanrılarını ait oldukları kutsal yerlerine geri gönderdi. Kasvetli Arâh-Shamna ayında, 11. gün... kral (Nabu-nâhid) öldü... (23).

Bu tarihsel kayıtlar, o dönemlerde Gutium olarak da adlandırılmış olan Kürdistan'ın, bölgenin en önemli tarihsel olaylarında etkin roller almayı sürdürdüğünü, Ahamenid Kralı Kuraş'ın Babil'i egemenliği altına almasında olduğu gibi, diğer komşu kültürlerle (ve bu arada muhtemelen Babil'de sürgünde bulunan Yahudilerle) olan ilişkileri nisbeten uzak yerlere taşıdığını göstermektedir. Guti hükümdarı Ugbaru, emrindeki yöresel ordularla kuzeyden, Kürdistan'dan inerek Babil'i ele geçirir. İran-Pehlevi yazarlarından Dinkart, Bapel olarak da bilinen Babil şehrinde "kötülük ve yanlışlığın yenilgiye uğratılması" ile Zerdüştlük inancısı arasında bağlantı kurar ve Babil'in ele geçirilmesini "Zerdüştlüğün zaferlerinden biri" olarak kabul eder (24). Babil'in fethedilmesi (MÖ 538) Zerdüşst peygamberin yaşadığı yıllardan (MÖ 660-583) bir kuşak kadar sonradır. Dinkart'ın yukarıda değinilen değerlendirmesinden Zerdüşstilerin kutsal kitabı Avesta'da Bawri olarak adı geçen ve hoşnutsuzlukla sözü edilen Babil şehrinin fethedilmesi sürecinde Kuraş'ın etrafında biraraya gelinmesini Zerdüştlük inancının sağlamış olduğu düşüncesi de çıkarılabilir. Ordularıyla kuzeyden gelerek Babil'e giren Guti hükümdarı Ugbaru'nun Babil Seferi'ne katılımını da bu ortak dinin birleştirici liği zeminine oturtabiliriz.

Yine yukarıda aktarılan yazıtta,

Marduk (en büyük Babil tanrısı) tapınağına girip kapılarını kapatan ve kendileri gibi bir Guti olan Ugbaru'nun komuta ettiği ordulara karşı direnmeye çalışan Guti İsyancıları'ndan söz edilmektedir. Bu bilgiden, bazı Gutilerin Babil'de yerleşmiş olduklarını ve Babil Seferi sırasında tapınaklara sığınarak kendilerini savunmaya çalıştıklarını öğreniyoruz. Babil'de karşı karşıya gelerek birbirleriyle çatışmaya giren bu Gutium kökenli topluluklar arasındaki çelişki dinsel olabilir. Çünkü sözü edilen bu isyancıların sıradan birer Guti olmayıp, Medya'nın yerli halklarının doğal dini liderleri olarak tanıdığımız Magi din adamları olduklarını destekleyen kanıtlar bulunmaktadır. Medya ve Med kökenli olarak bilinen Magi din adamları Pers ülkesi (Persia), Azerbaycan, Luristan gibi komşu ülkelerde de etkin bir konuma ve sağlam bir statüye sahiptiler. Bunun yanı sıra Asur, Babil ve Kudüs'e kadar etki alanlarını genişletme çabası içine giren bir ölçüde başarılı olmuş ve Babil'de resmi görevler üstlenmişlerdi. MÖ 591 yılında Baş Magus'un, bir Asur komutanı kimliğiyle Kudüs'e geldiğinden söz edilmektedir (25). Bununla eşzamanlı bir anlatıyı dile getiren (Ezekiel, 8:16('da, "...orada, Tanrı'nın tapınağının (Mescid-ül Aksa) kapısında, sundurma ile altar (sunak) arasında, sırtları Tanrı'nın tapınağına ve yüzleri doğuya dönük yirmi beş kadar adam vardı ve doğudaki güneşe doğru ibadet ediyorlardı" (26) denilerek Kudüs'te bulunan Magi üyeleri, Deinon'un adlandırmasıyla Medli Münecimler (27) anlatılmaktadır.

Yine Kitabı Mukaddes (Jeremiah, 39:3.13)'de değinildiği gibi, Babil Kralı Nabuchadrezzar'ın MÖ 586'da

Kudüs'e gönderdiği Babilli resmi görevliler arasında *Nergal-Sharezer* adlı bir *Rab-Mag* da bulunmaktadır.

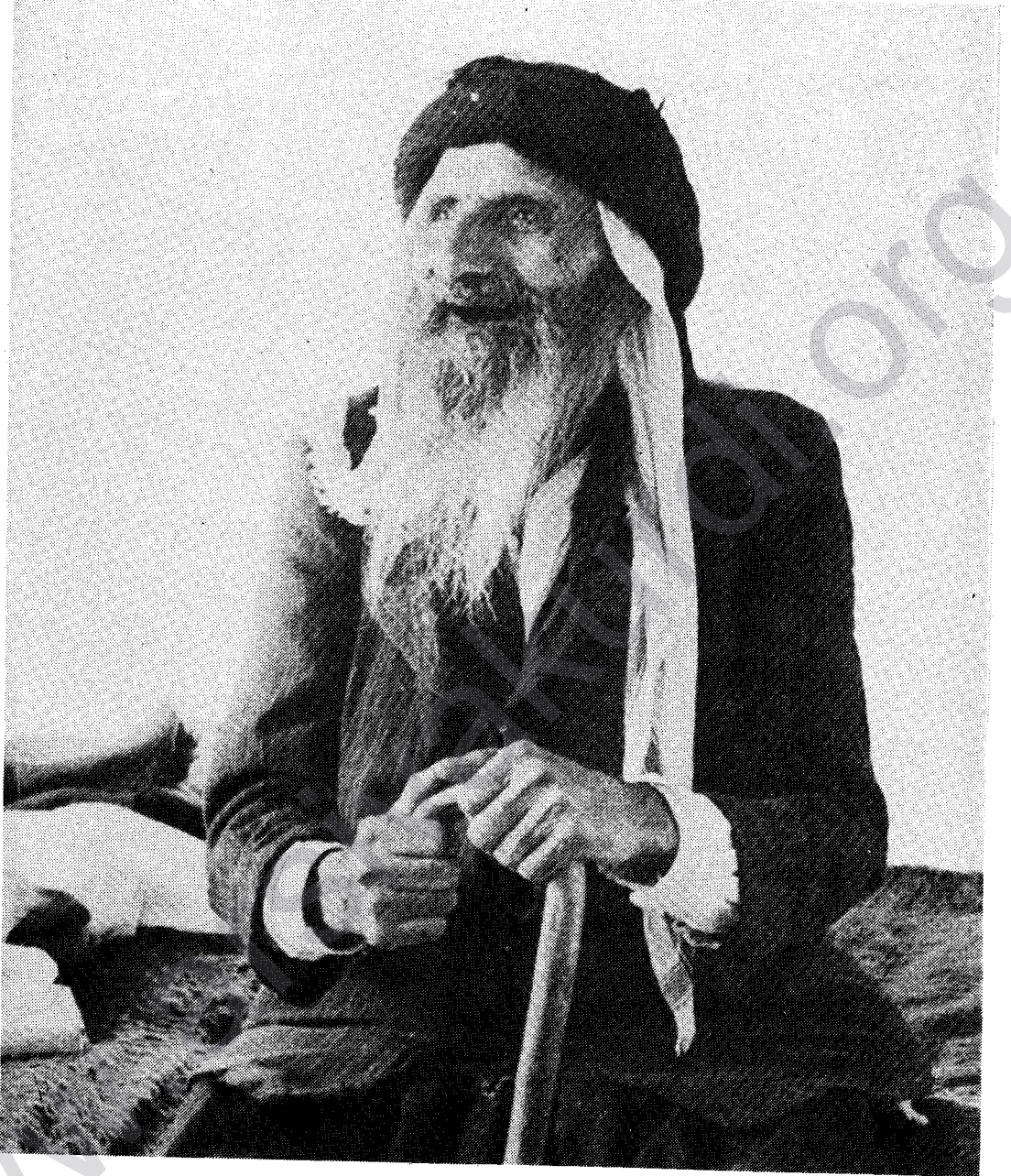
Moulton'a göre *Rab-Mag*, "Archi-Magus" (Baş Magus) anlamına gelmektedir. Oxford İbranice Sözlük'teyse bu sözcük için *Baş münecim*,

münecim başı karşılığı verilmiştir(28). İleride değinileceği gibi *Magi* çoğul adının tekil şekli *Magus*'tur. Bu bilgilerden hareketle yukarıda alıntı yapılan yazıtta sözü edilen *Guti isyancıları*'nın, Medya'daki dindeşlerinden farklı olarak henüz Zerdüştlüğü kabul etmemiş olan ya da Zedüştlüğe karşı çıkan Medya kökenli *Magi*

din adamları/Sözlü edebiyat geleneğinin, hikâye anlatma sanatının Kürdistanlı Yahudiler arasındaki en son ve en inanırları oldukları düşünülebilir.

Bertrand Russell

tarafından da saptandığı gibi, Babil ve Asur tutsaklık süreçleri Yahudi dininin çok önemli değişimlere uğradığı dönemlerdir(29). Putperest-

YONA GABBAY

Zaholu bir Kürdistan Yahudisi olup daha çok MEMO YONA (Yunus Amca) olarak tanınmıştır. *Sözlü edebiyat geleneğinin, hikâye anlatma sanatının Kürdistanlı Yahudiler arasındaki en son ve en büyük temsilcilerinden biridir. Okuma-yazma bilmediği halde hikâyelerini Kürtçe, Yeni-Aramice veya Arapça olarak aynı kolaylık ve akıcılıkla anlatabiliyordu. Kesin doğum tarihi bilinmiyor. Sonradan göç ettiği Kudüs'de 1972 yılında öldüğü zaman 100 yaşını çoktan aşmıştı. Memo Yona'nın bu fotoğrafı Stephanie Sabar tarafından 1967'de Kudüs'de çekilmiştir.*

liğin köttülenerek "Tek Tanrı" inancına yönelmesi, Mescid-ül Aksa'da kuban sunulmasının terkedil-

mesi, sina -gogların kurulması, Cumartesi gününün önemi üzerinde durulması, sünnetin kurumlaşması gibi

sonraları Yahudi dininin karakteristik özelliklerini oluşturacak olan pek çok şey (kısmen eski kaynaklardan da olsa) daha çok tutsaklık döneminde ortaya çıkmıştır. Bu değişimde diğer din ve kültürlerin etkisinin varlığı yadsınmaz. Daha sonraları Zerdüşt Peygamberin kişiliğinde Zerdüştlük öğretisini ni içinden çıkararak, hemen tüm kadroları Zerdüşti din adamlarına dönüştürecek olan Magi inançları ve ardından da Zerdüştlük öğretisi bu noktada önemli bir payın sahibi olarak ortaya çıkmaktadır.

Yahudi dini ve Zerdüştlük öğretisi arasındaki büyük benzerlikler ve yakınlıklar öteden beri dikkatleri çekmiştir. Yahudiliğin Zerdüştlük öğretilerinden etkilenmiş olduğunu ileri sürenler yanında, benzerliklerin baştan itibaren var olduğunu savlayanlar da bulunmaktadır.

Yahudilik inancındaki İbranilerle, Hürmüz (*Ahura-Mazda*) inancındaki Aryanların (Medler, Persler vb.) birbirlerini tanıdıklarında "aynı Tanrı'nın inanırları oldukları gerçeğini gördükleri" kanısında olan *George Rawlinson*, bu gerçeğin, *Kuraş*'ın Babil'i aldığıda yaptığı konuşmada görülebileceğini ileri sürer (30). Ve yine Yahudilerin "Efendi Tanrı"sı (*The Lord God*) ile Aryanların *Hürmüz* (*Ahura-Mazda*)'ün özdeş olarak algılandıklarını ekler (31). *Ahamenid Kralı Kuraş*'ın Babil'i aldığıda yaptığı konuşma (Ezra, 1:2,3)'de şu şekilde aktarılmıştır:

"*Pers Kralı Cyrus der ki: Yeryüzündeki tüm krallıkları cennetin Efendi Tanrısı bana verdi. Ve beni Judah (Judea ülkesi)'deki Kudüs'de kendisine bir ev yapmakla görevlendirdi.*

Hep O'nun halkı olan sizler

arasından kim oradadır? Tanrısı onunla olsun! İzin verin, Judah'deki Kudüs'e gitsin ve Kudüs'deki İsrail Efendi Tanrısı'nın evini yapsın" (32).

Babil'i ele geçiren *Kuraş*, orada birkaç ay kalır ve dinsel toleransı öne alan genel tutumunu sürdürür. Kendisine yardım eden Babil halkının yanısıra Yahudileri de unutmaz ve onları ödüllendirir. Bu ödüllendirme Yahudilerin Babil'deki sürgünlüklerinin sona ermesi ve yurtlarına dönmeleri, Kudüs'ün ve Tapınağının yeniden inşasında yardım edilmesi, *Nebucharezar*'ın alıp Babil'deki tapınaklara dağıttığı altın ve gümüşten kutsal eşyaların geri verilmesi vs. şeklindeydi (33). Tüm bunlar *Kuraş*'ın açıkladığı ve daha önce sözü edilen yazılı bir bildiriyle duyurulmuştu (34). *Kyros'un Açıklama Silindiri* olarak bilinen bu tarihi belgelerde, *Kuraş*'ın en büyük Babil tanrısı *Marduk*'tan "Büyük Tanrı" diyerek saygıyla söz ettiğini ve Babil'i almak üzere "Babil tanrısı *Marduk* tarafından görevlendirilmiş olduğunu" anlattığını da izlemektediriz (35).

Şüphesiz *Kuraş*'ın ne Yahudilerin "Efendi Tanrı"sıyla ne de Babillilerin "Marduk"uyla bir ilişkisi vardı. Kesinlikle bilindiği gibi *Kuraş* bir *Ahura-Mazda* (Hürmüz) inanırı olup Zerdüştlük inancına bağlıydı (36). Diğer inançlara hoşgörülü yaklaşımı, imparatorluğunu genişletme ve egemenliği altındaki halkları zorlanmadan birarada tutma amacına hizmet ediyordu.

MÖ 6.yüzyılda başta Medler ve Persler olmak üzere Mezopotamya'nın yukarı bölgelerindeki halkların ulusal dini haline geldikten sonra Zerdüştlük, diğer ülkelere ve halklara yayılma sürecine girdi. Barışçıl yolların yanısıra, Zerdüştlük adına yapılan ve

kılıçların son sözü söylediği din savaşları da sahneyi doldurmakta gecikmedi. *Firdevsi Zerdüştlük* inancının propagandası için gösterilen yoğun çabalardan ve bu kutsal görev için dört-bir yana gönderilen *Mobed* adı verilen Zerdüşti misyonerlerden *Şahname*'sinde söz eder (37). *Mobed*lerin beraberinde savaşçı birlikler vardı ve Magi din adamları gibi çoğu kez *mobed*lerin kendileri de savaşçıydılar.

Zerdüştlüğün güçlü bir inanç olarak ortaya çıkışının ardından, hemen hemen tüm Magi din adamlarının Zerdüştlüğü kabul ederek Zerdüşti din adamlarına dönüştükleri ve bu yeni dinin de en önde gelen kadroları arasında yerlerini aldıkları biliniyor. Öyle ki, *Mecusilik* (*Mecusiye*) kavramı temelde *Magi inancı* (*Magianism*) karşılığı olarak kullanıldığı halde, sonraları giderek *Zerdüştlük* (*Zoroastrianism*) yerine de kullanılmıştır.

Arapça *Mecusi* sözcüğü tekil olup Eski Persçe'de (*Medce!*) *Magus*, Yeni Persçe'de (*Farsça*) *Muğ*, Akad dilinde *Magusu* ve Aramice'de *Mgosa* olarak geçer (38). *Mecusi* sözcüğünün Arapça'daki çoğul şekli *Mecus*'tur ve *Magus*'un çoğulu olan *Magi* sözcüğünün karşılığıdır. Zerdüştlük temelde *Magi* inançlarına ve yöresel sosyo-ekonomik yaşantı biçimine bir tepki olarak doğmuş ve *Medyalı* dinsel topluluğun içten desteğine sahip olmuştur. *Magi* inançlarını reforme ederek Zerdüştlük öğretisinin temellerini atan Zerdüş'tün de bir *Magili* olduğu biliniyor. *Magi* din adamlarının sahib oldukları etkin statülerini korumayı başararak, sonraları hemen tümüyle Zerdüştlük inancına katıldıkları da gözönüne alınırsa, *Mecusi* kavramının neden Zerdüştiler için kullanılmaya devam edildiği daha kolay anlaşılır.

Kürtlerin İslam'dan önceki eski

dinlerini belirtmek amacıyla öteden beri kullandıkları, Kürtçe'ye yerleşmiş olan *Mecusi* sözcüğününse hem *Magili* (*Magian*, *Magi* inancında olan) ve hem de *Zerdüştü* (*Zoroastrian*, *Zerdüştlük* inancında olan) anlamlarını birlikte karşılıyor olması (her iki inancın da Kürtler tarafından benimsenmiş olduğu gerçeği dikkate alınarak) daha doğru görünmektedir.

Zerdüştü misyonerlerin (Mobedler) *Rum Ülkesi* olarak adlandırılan Ön Asya'da ve Hindistan'da oldukça başarılı oldukları, Zerdüştlük inancının eski Yunanistan'da da tanındığı klasik kaynakların aktardığı bilgilerden anlaşılıyor. Örneğin ünlü Yunan filozofu *Pisagor* (*Pythagoras* MÖ 6.yüzyıl) Babil'de *Magi* (*Mecusiler*) tarafından eğitildiğini ve bir Zerdüştü olduğundan ya da en azından bir *Magi* inancını olduğundan sözedilmektedir(39).

Kürdistan'da Hıristiyanlığın da çok eski dönemlerden itibaren tanındığını ve bölgede yerleşik Hıristiyanların bir kısmının Kürt kökenli olduğunu destekleyen bilgiler bulunmaktadır. İsa Peygamber'in ölümünden sonraki ilk *Şavuot*'da (*the Day of Pentecost*: Tervat'ın verildiği gün olup Museviler tarafından *Haftalar Bayramı* olarak, Hıristiyanlarda ise *Hamsin Yortusu* olarak kutlanır), Kudüs'de çok farklı dilleri konuşan değişik halkların biraraya geldikleri bir toplantıdan *İncil*'de sözedilmektedir. Toplantıya katılan halklar ve mensup oldukları ülkeler (*Acts*, 2:9)'da "Partlar, Medler ve Elamlılar, Mezopotamya, Judea ve Kapadokya, Pontus ve Asya'da oturanlar" şeklinde sayılırken Kürtlerin ataları olan Medlerden ve ülkelerinin yer aldığı Mezopotamya'dan da bahsediliyor. Yine (*Matthew* 2:1-12)'de İsa'nın doğumundan hemen sonra Kudüs'e gelip ona ibadet etmek istediklerini

söyleyen üç *Magi*'den sözedilir.

Kürdistan'daki çeşitli Hıristiyan mezhepleri zamanla çevrelerindeki diğer topluluklardan ayrılarak bir tür akrabalık birimlerine dönmüşler ve adeta oetak dinsel bağların ortaya çıkardığı birer *ulus* gibi davranmışlar. Örneğin Kürdistan'da bulunan Hıristiyanların en kalabalık grubunu oluşturmuş olan ve değişik dönemlerde Süryaniler(*Syrians*), Asuriler (*Assyrians*), Kildaniler (*Chaldeans*) olarak da adlandırılan Nesturiler, oetak bir kilise ve ortak bir dilin, Aramice'nin bir lehçesi olan Süryanice'nin oluşturduğu bağlarla bir *milliyet* niteliği göstermişler. Ancak etnik olmaktan çok, kültürel bir topluluk oluşturmuşlar. Nesturi toplum içinde Asurilerin yanısıra Kürt, Fars ve Arami kökenli farklı etnik unsurlar da bulunuyordu (40). Bu durumu andıran bir etnik yapılanmayı Kürdistanlı Yahudiler arasında da görmekteyiz.

Bölgedeki Hıristiyan toplulukları arasında, Kürtler ve en yakın ilişkileri Nesturilerle kurmuşlar ve çok yaygın olmasa da karşılıklı evlenmelerle akraba da olmuşlar. Hıristiyanlığı kabul eden bir Kürt genellikle Nesturi Kilisesi (Doğu Suriye Kilisesi)'ni tercih ederdi(41).

Kürdistan'daki dinsel-etnik azınlıklarla Kürtler arasındaki ilişkilerin, din faktöründen o dönemlerde de çok az etkilenmiş olduğunu söylemek yerinde olur. Kürdistan'ın kendine özgü sosyo-ekonomik yapısının ve feodal yaşam biçiminin sonucu olarak aşiret çıkarları her şeyin önünde geliyordu. *Ulus* kavramından uzak olan bu çıkarlar için dinsel ve etnik farklılıklar gözdardı edilebiliyordu. Hatta gerektiğinde Kürt, Hıristiyan, Müslüman vd. aşiretler ya da topluluklar arasında kurulan ittifaklar, bunların kendi din-

daşlarına ve soydaşlarına yönelik ortaklaşa eylemlerle sonuçlanabiliyordu (42).

Kürdistan'da sadece Kürtçe konuşulan Hıristiyan köylerinin ve bir zamanlar Hıristiyan olduklarını aktaran Müslüman-Kürt aşiretlerinin varlığı da biliniyor(43). Arap yazarlarından *Şabuti* (10.yüzyıl)'nin aktardığı verilere göre *Diyar Rabia* (Yukarı Mezopotamya)'nın merkezi olan Musul'da çok sayıda kilise bulunmaktaydı. *El-Mesudi* ise bu kiliselerin bulunduğu bölgelerde yaşayan *Hıristiyan Kürt aşiretleri* ile ilgili değinmelerde bulunur(44). Kürdistanlı Yahudilerle ilgili çalışmalar yapan *Yona Sabar*, Kürdistan'da Hıristiyanlığın başarılı olmasında, buralarda Yahudilerin oturuyor olmasının hiç olmazsa kısmi bir kolaylaştırıcı etkisinin olduğu kanısını dilegetirmektedir(45).

(Kürdistanlı Yahudilerle ilgili olan bu yazı, Dr.Adam Medyalı'nın Kürdistanlı Yahudiler konusunda yaptığı geniş bir araştırmadan alınmıştır.)

KAYNAKLAR VE NOTLAR

1. Musul-Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı (Milletler Cemiyeti tarafından 30 Eylül 1924 tarihinde oluşturulan komisyon raporu), İstanbul: Med Yayınları, 1991, s. 122
2. EJJ, "Kurdistan"
3. *Yona Sabar*, *The Folk Literature of the Kurdistan Jews*; An Anatology, Michigan: Yale University Press, 1992
4. *Yona Sabar* a ge. s. xiii
5. EJJ, "Kurdistan"
6. EJJ, "Kurdistan"
7. *Yona Sabar*, age. s. xv; EJJ, "Kurdistan"
8. *Süleyman* (Solomon: M.Ö. yüzyıl):

Ünlü bir İbrani kralıdır. İsrail ve Yuda kabilelerini bir araya getirerek İbranileri tek bir devlet içinde birleştirmiş olan Yuda Kralı Davud'un oğludur. Olağanüstü güçlere sahip efsanevi bir kişilik ve İbrani peygamberi olarak çeşitli anlatılara konu olmuştur.

9. Zikmund and Hanzelka, s. 5'ten naklen: *Yona Sabar*, age. s. xv.

10. *Dr.S.Şivan (Dr.Sait Kırmızıtoprak)*, Kürt Millet Hareketleri ve Irak'ta Kürdistan İhtilali, Stockholm, 1975,s.18

11. *Margaret Kahn, Children of the Jinn (In Search of the Kurds and Their Country)*, New York: Seaview Books, 1980, s. xı

12. *Holly Bible (The New King James Version)*, New York: Thomas Nelson Publishers, 1982

13. *Holly Bible*

14. *Yona Sabar*, age.s. xvi

15. *Benjamin of Tudela*, s. 54'den naklen: *Yona Sabar*, age.s. xvi

16. *Ehl el-Kitab*: Arapça bu kavram "Kitap Halkı" anlamına gelir. Önceleri, kendilerine ait birer kutsal kitapları bulunan Yahudi ve Hıristiyanları diğer "putperest-dinsizler"den ayırmak için Muhammed bu kavramı kullanılmıştır. Putperestlerden farklı olarak (Kur'an ya da kılıç yerine), Ehl el-Kitab kapsamına girenlere "cizye" denilen bir tür özel vergi karşılığında İslam Peygamberi Muhammed tarafından ibadetlerini ve dinsel inançlarını belirli ölçüler içinde sürdürürebilme izni verilmişti. Muhammed'in sağlığında Hecer (Bahreyn)'de bulunan Parsilerden de cizye kabul etmiş olduğu belirtilerek, önceleri *Ehl el-Kitab* sayılmayan ve Kürtlerin büyük bir kısmının bağlı bulunduğu Mecûsilik (Zerdüştilik) inanurlarından da sonraları cizye alınması uygun görülmüştür. Böylece, *Ehl el-Kitab* kapsamına Mecûsiler de dahil edil-

miştir. Yine Kürdistan'ın merkezindeki Harran'da bulunan Sabîilerden de cizye alınmıştır. Kur'an'ın Hac Suresi'nin 17. ayetinde, "İman edenler, Yahudi olanlar, Sabîiler, Nasraniler, Mecûsiler, Müşrikler yok mu, Hak Taâla her şeye hakkile şahittir" denilirken Mucisiler de "İman edenler" rassında sayılmışlardır.

17. *Encyclopaedia Islam (Frist Edition)*, "Madjus"

18. *Biştesb (Viştasp, Guştasp)*: M.Ö.

6. Yüzyılda, Zerdüş Peygamberin yaşadığı dönemde Azerbaycan'ın Balkh (Bactria) bölgesinde egemen olan bir hükümdardı. Yeni bir inanç olarak Zerdüşlüğü ortaya koyan Zerdüş Peygamber, ilk on yıllık bir çabaya rağmen sadece kuzenine bu inancı benimsetebilmiştir. Medya'da Balkh bölgesine gidip orada kral Viştasp'ı ikna edip inancını benimsetmeyi başardıktan ve onun maddi desteğini yanına aldıktan sonra, Zerdüş öğretisini hızla yayabilme olanağını buldu. Zerdüşlük inancını kabul ettirmek ve yaymak için girişilen uzun savaşlar boyunca, Viştasp en büyük koruyucu ve destekçi idi. Bazı araştırmacılar, Kral Viştasp'ın ilerde Ahamenid Devleti'nin hükümdarı olacak olan Darius (Dârâ)'un babası olduğunu ileri sürmüşlerdir.

28. *V.F.Buchner, EI (Frist Edition)*, "Madjus"

19. *Bertrand Russell, Batı Felsefesi Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları, Çeviri: Muammer Sencer, 1983, s. 306; *Server Tanilli, Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Cilt I : İlk Çağ, İstanbul: Say Yayınları, 1984, s. 149-159

20. *George Rawlinson, The Five Great Monarchies of the Eastern World (The Third Monarchy: Media)*, New York: Dodd-Mead Co., 1881, s. 379

21. *Zenaide A. Ragozin, The Story of the Nations: Media (Fourth Edition)*, London: T. Fisher Unwin, 1966, s. 176-177

22. *Zenaide A.Ragozin*, age. 326-329

23. *Zenaide A. Ragozin*, age. s. 328

24. *A.V.Williams Jackson, Zoroaster (The prophet of Ancient Iran)*, London: Mac Millan, 1899, s. 91

25. *James Hope Moulton, Early Zoroastrianism*, London: Williams and Norgate, 1913, s.189

26. *Holly Bible*, "Ezekiel"

27. *James Hope Moulton*, age. s. 189

28. *James Hope*, age. s. 187-188

29. *Bertrand Russell*, age. s. 306

30. *George Rawlinson*, age. s. 325

31. *George Rawlinson*, age. s. 326

32. *Holly Bible*, "Ezra"

33. *Zenaide A.Ragozin*, age.s.326-329

34. *Holly Bible*, "2 Chronicles, 35: 22-23" ve "Ezra, I: 1-4" : *Zenaide A. Ragozin*, age. s.326327

36. *Zenaide A. Ragozin*, age. s.327

37. *Zenaide A. Ragozin*, age., s. 314-331

38. *A.V.Williams Jackson*, age. s. 84

39. *M.Morony, Encyclopaedia Islam (EI)*, New Edition, "Madjus", Leiden: *E.J.Brill*, 1960-

40. *A.V.Williams Jackson*, age. s. 90

41. *John Joseph, The Nestorians and their Muslim Neighbors*, New Jersey: Princeton University Press, 1961, s. 21

42. *G.R.Driver*, "The Religion of the Kurds", Bulletin of the school of Oriental and African Studies, 2 (1922), s. 197'den naklen: *Johan Joseph*, age.s. 37

43. *Johan Joseph*, age. s.37

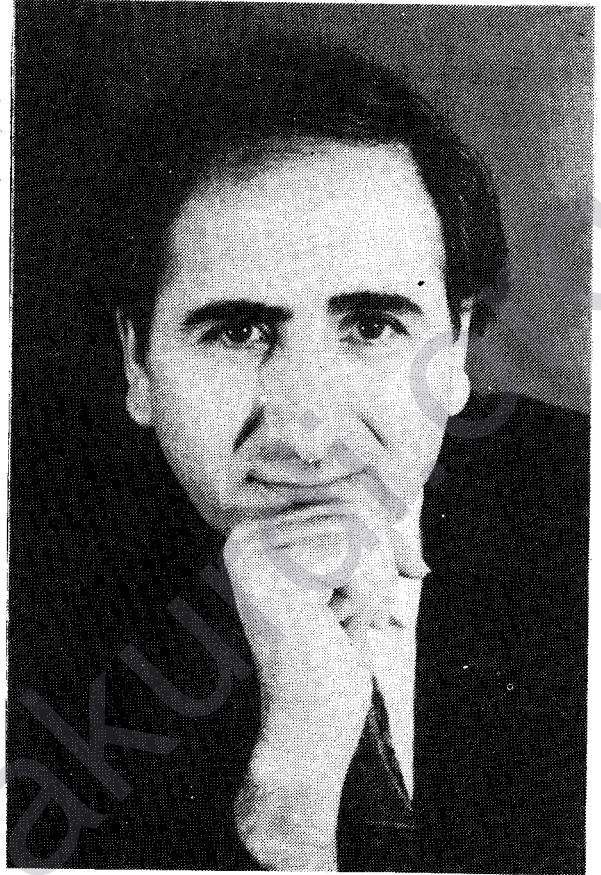
44. *Johan Joseph*, age.s. 37.

45. *Arşak Poladyan, 7.-10. Yüzyıllarda Kürtler*, İstanbul, Öz-ge Yayınları, Çeviri: Mehmet Demir, s. 73

ROPORTAJEK

BI

MEHEMED UZUN RE

Mehmed Uzun, 1953, Siwêrek

Foto: Lütfü Özkök

Mehemed Uzun heta niha berpirsiyari û gerinendeyiya çar kovar û rojnameyên çandi û edebi yên Kurdi kiriye. Wi di gelek weşanên Kurdi, Swêdi û Tirki de nivisarên çandi û edebi nivisîne. Heta niha çar romanên wi, bi Kurdi, derketine. Ew endamê PEN-Klûba Swêdê, Yekitiya Rojnamevanên Swêdê, Yekitiya Rojnamevanên Cihanê û endamê Komita Birêvebir ya Yekitiya Niviskarên Swêdê ye. Ew li Wezaretê Çandi ya Swêdê, mîna pisporê edebiyatên biyani, dixebute.

Romanên wi

- 1- TU, 1985
- 2- MIRINA KALEKÎ RIND, 1987
- 3- SIYA EVÎNÊ, 1989
- 4- ROJEK JI ROJÊN EVDALÊ ZEYNIKÊ, 1991

Berhemên wergerandinê:

- ZIMANÊ ÇIYA (Mountaign Language), HAROLD PINTER, 1990

Pîrsiyar- Weki em dîzanin, di Kurdistanê Bakur de bîngeha romana Kurdi te danîye. Gelo çîma, kengi, çawan te dest pê kir? Ji ku ev fikir hate hesê te?

Mehmed Uzun: Eger em çavê xwe, hema weha ji ser re, li tarixê xwe ya du sed salên dawî bigerin, berî her tiştî em ê şer bibînin. Şer, şer û dîsan şer. Şerê bêwest û bêrawest. Eger şer li derekî rawestîya be, ji, li derekî dînan dest pê kirîye. Jiyanê Kurdan, bi her awayî, bi şer û pêvçûnê ve hatîye rapêçandin. Realîta jiyanê Kurdan ev e. Bêguman, sebebên wê yekê hene. Ji ber ku em hemû li ser sebebên, car bi car, peyivîna û me ew

nivisîne, ez naxwazim li vir dîsan dubare bikim. Şerê evçend dîr û dirêj li kîjan aliyê dinê heye? Li kîjan aliyê dinyayê, mîletekî heye ku, di gel şerê evçend dirêj û fedakariyê evçend bêhempa, negihîştîye miraz û xwestekên xwe? Sebeb çî ne?

Felaket û mîsûbeta herî mezîna ku dikare bi welat û mîletekî biqewîme, windabûna jiyanê cîvaki, aborî, çandi, felsefî û edebî ye. Gava welatekî ji van aliyên jiyanê yên bîngehîna bêpar be, gava mîletekî ji van aliyên neçar û jihevketî be, bîserketîna, ez nebêjîm xeyal e, lê pîr û pîr dijwar e. Civatek bi van aliyên dewlemend û şên dibe û li dinyayê bi van aliyên tê nasîn. Ev alî rûmeta civatekê ne. Em dîvê pîr

vekiri û bi misogeri bibêjın ku reh û kaniyên biserketuna cıvaki û sıyasi, dewlemendiya jıyana cıvaki, abori, çandi, felsefi û edebi ye.

Em qebûl bıkın yan nekın, Kurd bi hın wesfên xwe nas in; ne bi bajarvanıyê, lê bi koçeri û gunditiyê; ne bi felsefe û ilim, lê bi şer û xweparastinê; ne bi edebiyata xwe ya niviski, lê bi edebiyata xwe ya devki, ne bi kitabxane û zaningehên xwe, lê bi pêşmerge û hêzên xwe yên çekdar, ne bi disiplina "kreavitet"ê, lê bi xurti û mêranıyê... Ne hewce ye ku meriv dirêj bike. Ev wesif, yên civatên kevnare û girti ne. Beri niha bi du sed-sê sed salan, civatên pêşketi ji, bi van wesfên xwe dihatine nasin. Lê êdi ne iro.

Kurd, li gora lêkolinan, di navbera 20-25 milyoni de ne. Di nav vê hejmaraya yekcar pır de çend filisofên ku bi Kurdi dilebitın hene? Çend mimar, ressam, dengbêj û niviskarên navneteweyi hene? Çend avahiyên ku di qata cihanê de bin, hene? Çend kitabxanên neteweyi, tarixi hene? Îro di dawıya sedsala bistan de, çend roman, piyes û berhemên nûjen ên Kurdi hene?.. Ma miletiki dikare, bê van, bi ser keve û jıyaneke serfiraz ava bike?

Zor û zordariya dewletên serdest li aliyeki. (Ew li ber çavan e.) Lê Kurdan çiqas hewl dane ku jıyana kevnare biguherin, aliyên jıyanê dewlemend bıkın û reh û kaniyên civatê û xebata sıyasi geş bıkın?

Di destpêka 1980-an de, serê mın bi van pırsıyaran ve tiji bû. (Armanca mın bi van pırsıyaran ne ew bû ku ez rexne li hın kes û hêzan bıgrım yan wan gunehkar bıkim.) Hertum mın ji xwe ev dipırsın û dixwest bêrsıva van bıdım. Ez dikarım bibêjım ku li mileki van pırsıyaran rê li niviskariya mın vekırın. Lê li milê dın ji, xwen-

dın, evin û hezkırına edebiyatê rê lê vekır. Meriv nikare, bi tenê, bi daxwaz û armancên sıyasi, cıvaki bibe niviskarê edebi û berhemên edebi biafirine. Hingê çêtur e ku meriv nivisar û kitabên sıyasi bınivise. Ji bo avakırına berhemên edebi, meriv divê, beri her tışti, ji kitêban, edebiyatê, cihana edebi û xwendinê hez bike. Meriv divê bibe pardarê wê cihana taybeti ya edebiyatê. Eger yek ji mın bıpırsê û bibêje "li ber dilê te tışşê heri eziz çı ye", ez ê bibêjım, "edebiyat e."

Edebıyat û bi taybeti ji roman, cihaneke taybeti ava dike û xwendevanan dike wê cihanê. Gelek aliyên wê cihanê bi cihana reel ku em tê de dijın, dimine, lê ne ew bi xwe ye. Cihana edebi ya romanê rê li xwendevan vedike ku ew hin bêtur bir bi xwe, bi der û dora xwe û bi cihaneke çêtur, xweştir bibe. Cihana romanê, ji aliyêhis, pêjn, bir û zaninê, ji cihana reel berfireh û kûrtir e. Lê di eyni wextê de, pêwendıya wê bi cihana reel re ji xurt e. Ew hem xweser e, hem ji bo cihana ku em tê de dijın, mesajek e. Belê, mesaj... Lê mesajên wısa ku ew bi xewn, xeyal, imaj û bûyer û lehengên çekırı ve rapêçayi ne. Ew bi ravekırın, agahi û zaninên cuda û dewlemend hatine neqışandın û xemilandın. Armanca bi vê yekê ew e ku çaxa xwendevan romanek dixwıne hem xwe tê de bıbine û bibêje, "belê, eyni mina jıyanê ye" û hem ji xwe bêtur perwerdekırı û zane his bike da ku nêrin û hisên wi/wê yên li ser her aliyên jıyan û cihanê dewlemendır bıbın.

Loma, bi bawerıya mın, em Kurd pır hewcedari hunera romanê ne. Xwendın û nivısına romana Kurdi dê me hemûyan dewlemendır bike, cihana me ya hundırın çêtur bike.

Pırsıyar- Tu dikari vê meselê huneki vekı. Çıma romana Kurdi?..

Mehemed Uzun - Roman, di mana fikri de humanist, soresger û rexnegir e. Ew humanist e, ji ber ku her tıştê ku bi insan û insaniyetê ve girêdayi ye, ne duri romanê ye, her tıştê romanê ji bo insan û çeyiya insan e. Her mina ku bi latini hatıye gotın, "Homo sum, nihıl humanı a me alienum esse puto" (Ez insan im, tıştên insani ne xeribi mın in.) Ew soresger e, ji ber ku roman eser û berhema demên guherin û soresan e. Ew rexnegir e, ji ber ku armanca romanê, fahmkırına rewşê û bıındkırına pileya bir, zanin, guherin û pêşvextinê ye.

Çıma ez weha li ser romanê dipeyvım?.. Ez nivısın û xwendına romana Kurdi pır gıring dibınım. Ji her wextê bêtur iro hewcedari bi nivısın û xwendına romana Kurdi heye. Cıvata Kurdi iro, bi her awayi, di nav guherinên mezın û bıngihin de ye. Dan û standinên cıvaki, pêwendiyên abori, adet û üsülên çandi, pıvanên fikri û hisı... Ev hemû bi lez tên guhertın.

Ez sıpasdarê we me ku hın mın mina "himdarê romana Kurdi li Turkiyê" dibının. Ev, ji bo mın serbılın dahi ye. Lê eger mın dest pê nekıra ji, hınên dın dê dest pê bıkırana. Ji ber ku wext hatıye. Wexta nivısına romana Kurdi hatıye, - digel ku Kurd pır li pey miletên dın mane. Ê ez divê bibêjım ku ji romanên mın pê ve ji romanên ku bi zarava Kurmanci hatine nivısın hene. Meriv divê ne-maze behsa du romanên bike; Gundikê Dono ya Mahmut Baksı û Zeviyên Soro"ya Nuri Şemdin.

Tarixa edebiyata cihanê navê pênc

niviskaran, mina rêber û himdarê hunera romanê, berpêşi me dike; Cervantes (ispanyol), Grimmelshausen (alman), Daniel Defoe (İngiliz), Alain-René Le Sage (Fransız) û Jonathan Swift (İngiliz). Cara yekemin van niviskaran dest bi şêveke nû ya vegotinê kırine û roman afirandine. Romanên wan li ser wesfên cıvaki, tarixi û çandi yê welatên wan ava bûne. Bı vi awayi, wan romana neteweyi aniye pê. Û dı ser ya neteweyi re ji, wan berhemên yekemin yê romana navneteweyi ava kırine û li gora xwe hin hêjahiyên nû li edebiyata cihanê zêde kırine. Ma qehreman û lehengên romanên wan, mesela Don Quijote yan Robinson Crusoe yan ji Gulliver ne nasên me ne?

Eger em li wan hal û merc, dewr û demên derketin û avabûna van niviskaran û berhemên wan binihêrin, em ê bîbinin ku ew hemû ber û berhemên rewş û demên guherin û şoreşan in... Herweki ku nas e, roman li Ewrûpê derketiye, ew hunereke Awrûpi ye. Çaxa niviskarên ku mın qala wan kır, romanên xwe nivisin yan ji dest bi nivisinê kırin, Awrûpa bı her awayi, dı nav guherineke bingehin û şoreşger de bû. Jiyan û pêwendiyên cıvaki bı تمامی dıhatin guhartin; dewra axa û began û feodalizmê xelas dibû û dewreke nû, ya burjuwazi û kapitalizmê dest pê dıkr. Miratıyên Awrûpayê ji hev diketin û Awrûpa ber bı devletên neteweyi dıçû. Tıxûbên teng û gırti hıldıweşıyan, agahi û zanin zûtır vedıguhezın civatê. Hewcedari bı enformasyon û agahiyê hin zêdetır dibû. Pıleya xwendinê bilind dibû, xwenda zêde dibûn. Hinbûn û perwerdeyi, ji bo pêşketına civatê, gıringiya xwe ispat dıkr. Mervı ji pêwendiyên esirti, malbati û binemaliyê xelas dibûn û

sexsiyeteke nû ya indıvudalist werdıgırtın. Gotın û guhdarıkırınê cıhê xwe berdıda xwendın û nivisinê... Û ji van guherin û şoreşên cıvaki yê nû re şeweyên nû yê edebiyatê dıvıyan.

Welatê Kurdan, nemaze perçê Turkiyê, iro dı nav guherineke weha bingehin de ye. Guherinên ku Ewrûpayê beri niha bı 300-350 salan derbas kırine, iro xwe gıhandine cem Kurdan. Ne hewce ye ku mervı li vır qala van guherinên bingehin bıke. Lê Kurd hew dıkarın qıma xwe bı pêwendiyên kevnare binın. Ew nema dıkarın qıma xwe bı şeweyên kevnare yê vegotin û edebiyatê binın. Parastuna şeweyên kevnare ji gelek gıring in, lê insanê Kurd baş guheriye, bı awayê kevn nafıkıre, naji û his nake. Jê re şeweyên nûjentır dıvên ku ew xwe pê ifade bıke, xwe tê de bıbine, cihana xwe ya nefsi û hisi dewlemendır his bıke.

Gıringiya romana Kurdi dı vır de ye; ew dıkarê bıbe "dengbêja nû ya van guherinan". Romana Kurdi dıkarê alikari li insanê Kurd bıke ku ew hêjayi û xwesiyên jıyanê bıbine, sexsiyeta Kurdi hinçêtur nas bıke, pêwendiyên xwe û tarixa xwe hin xurtır bıke, bêtur hest bı guherinan bıke, ji bo jıyana nûjen ya cıvaki xwe hazır bıke, bı xwe bawer be, his û pejnên insani û neteweyi hin baştır binase, hin xurtır dı nav civatê de bılebıte, cihana xwe ya hundırın kûrtır bıke, nêzikahi li cihana derve bıke, dınyayê hin çêtur bızamibe.

Û li milê dın ji, romana Kurdi dıkarê zımanê Kurdi yê niviski pır pêşve bıbe û dewlemendır bıke. Forma romanê, ji hemû formên dın yê edebi û huneri bêtur, ji bo pêşvebirına zımanan, musaid e. İmkanên wê hin pırtır in. Zıman dıkarê tê de, mina

lehiyeki, biherike, xwe fireh û kûr bıke, şewe û üslıbên curbecur bıcerıbıne. Xwendevan ji dıkarê, pıştı hinbûna xwendına Kurdi, bı hêsani û kêfxweşi, pêwendıyeke xurt bı zımanê xwe re bine pê. Û ya heri gıring ji, xwendevan dıkarê, bı alikariya xwendına dirêj ya romana Kurdi, êdi bı Kurdi bıfıkıre.

Em dıvê xwe nexapının û tışteki pır vekiri bıbinın; dı nav vê aloziya guherinan de, eger zımanê Kurdi nebe zımanê nivisin û xwendinê, niviskar û xwendevanên Kurdi pır zêde nebın û eger zımanê Kurdi ronensanseke têkûz derbas neke, tu pêşeroja zımanê Kurdi li Turkiyê nin e. Ew ê wında bıbe. Dewr û dewran guheriye. Berê civata Kurdi gırti bû. İro ew vebûye û zımanê Tırki bı deh kanalên xwe yê televizyonê, bı radyo û dehhezaran kasetên xwe, yê stranın û bı dehan rojname û kovarên xwe, bı sistema idari ya devletê ve ketiye nav civata Kurdi û zımanê Kurdi dıxwe. İro li gundan ji zarok bı Tırki dıpeyvın. Dıyên wan ku bı tenê çend gotın Tırki dızanın, ji ber tesira telewızyonê, bı zarokên xwe re bı Tırki dıpeyvın. Şıvanê Kurd iro li serê çıyan, mina

berê li bilûra xwe naxine û stranên Kurdi nabêje. Ew bi teyba xwe ya biçûk, bi Tırki, li kaseta dengbêjên ku bi Tırki dibêjin, guhdari dike... Beri niha bi demeke dirêj, Celadet Alî Bedir-Xan di kovara HAWAR'ê de, 1932, di warê ziman de weha gotibû: "Miletên bîndest heyîna xwe ji serdestên xwe bi du tûştan, bi qeweta du çekan diparêzin. Ol yek. Zman dudo. Lê heke ola mîletê serdest û bîndest yek bibe, hingi çek yek bi tenê ye û bend tenê zman e." Lê eger ziman ji here, hingê evçend êş, ked, xebat, cefa û fedakari ji bo çi?..

Ji ber vê yekê ji, nivîsin û xwendina romana Kurdi, iro, ji her cari girîngtir e. Kurd divê hewl bînin ku bi dehan, sedan, hezaran nivîskar derxin. Hejmara roman û berhemên Kurdi yê edebî divê, yekcar pîr zêde be. Bêguman iro gelek asteng li ber xwendin û nivîsina zimanê Kurdi ne. Ev diyar in. Lê em divê hewl bînin. Destpêk her dijwar e. Lê weki din ji rê û çare nin e.

Yek ji hêvi û daxwazên min ên herî mezin ew e ku di pêşerojê de gelek nivîskar û romannivîsên Kurdi derkevin û romana Kurdi ewçend bi pêşve bînin ku ne bi tenê Kurd, herweha hemû cihan pê serbilind bibin.

Pîrsiyar- Romana te ya çaremin Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê li ser jîyan û dewra Evdalê Zeynikê ye. Di xebata te ya edebî de cih û rola Evdalê Zeynikê çi ye?

Mehemed Uzun- Evdalê Zeynikê yek ji lehengên min ên cihana zaroktiya min bû. Carina Evdalê Zeynikê şevên zaroktiya min dîneqışandin. Li mala me, ji bav û kalkan mayî, bilûreke spehi hebû û bavê

min pîr xweş lê dixist û pê re digot. Strana Qulingo û feleka xayîn ji wan rojan min re yadigar mane.

Ji mêj ve bû ku min dixwest romaneke destani, bi zimanê destanê bînvîsîm. Mebes û armanca min bi vê romanê ev bû; min dixwest hin bûyer û lehengan li dora mefhûmên mina evin, insanîyet, hisên insani, bîratîya mîletan, serdesti û bîndesti, hêz û quweta stran û hunerê, dosti û ixanet... bîcîvînim. Pêşi min hazîrîyên xwe li ser destana Sîyabend û Xecê kirin. Min gelek celebên gotina vê destanê civandin û li gelek dengbêjan, nemaze yê Suriyê, guhdari kirin. Lê paşê, min dev jê berda. Ji lewre min nihêrt ku ez ê nikaribim ew hawayê insani ku min dixwest salix bîda, bîresînim ser romanê û rewşa dewr û demên miratîyên Kurdan, mina bergeheke romanê, bîdîm.

Min nihêrt ku Evdalê Zeynikê, mina dengbêjeki Kurd û figureki mitolojîk, bas li mebes û armancên min tê. Loma min romanê li dora şexsê wi yê efsanewî hûnand. Her mina ku di romanê de ji tê gotin, Evdalê Zeynikê bav û bapîrê dengbêj û çirokbêjên Kurdan e. Tesîra wi li ser strana Kurdi û edebiyata devkî pîr zêde ye. Min xwest, ez hem bi hênceta Evdalê Zeynikê romana ku min dil dikir bînvîsîm û hem ji Evdalê Zeynikê, dengbêjiya wi, zar û zimanê wi ji nû ve "aktualîze" bikim. Lê li vê derê ez divê tûşteki ku min li gelek cihên din ji gotiye, dubare bikim; romana Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê ne otobîyografiya Evdalê Zeynikê ye. Ji çend stranên wi pê ve, hema çî bigire, hemû roman çêkiri/lihevani ye.

Lê belê, di vi wari de tûstê herî girîng ev e; bi ya min, nivîskarê Kurd divê bi edebiyata xwe ya devkî û ya klasîk re pêwendîyeke xurt dayîne. Û

ev pêwendî divê di berhemên wi/wê de baş xuya be. Eger edebiyata Ewropayê iro evçend xurt û têkûz e, yek ji sebeban ji ev e; dan û standina edebiyata iro bi ya do re pîr xurt e. Bi zimanê edebiyatê ji vê pêwendîyê re dibêjin intertextualîtê. Yanê pêwendî û diyaloga nivîsaran. Di nivîsar û berhemên iro de si, tahm, deng û pêjnên do hene. Nivîsar, nivîskar, leheng, bûyer, tecrube, ceribandin, bir, bawerî û fikirên do alikari li nivîskarê iro dike da ku ew berhema xwe bîafîrine. Xwendevan ji, bi vi awayî, do dinase, iro dibîne û bir bi sibê dibê. Loma ji edebiyata Ewropê ji rojên Homeros û vîr ve hem yekgirtî ye hem ji her berhemê tê de xweser e. Gelek nivîskarên Ewropî berhem û romanên xwe li ser destana Odyssêna ava kirine. Bi vê şeweyê, wan ev destan ragihandine roja xwe û eserên xweser ji afirandine. T.S. Eliot, şahîrê navdar ê xwedîyê xelata Nobelê, li ser adet û ûsîlên kevnare û nûjenîyê weha dibêje, "Tu şahîr, tu hunermend bi serê xwe tenê maneyeke têkûz nade. Maneya wi ya têkûz, nasîn û zanîna wi bi pêwendîyên wi yê bi şahîr û hunermendên mirî re mîyêser e." Yanê meriv dikare qîmet û hêjahîya şahîr/nivîskar û hunermendên iro bi alikariya yê do binase. Yê iro û yê do mina helqeyên zincîreke dirêj in. Zincîr, tarîx e. Bi tarîxê re pêwendî û di nav tarîxê de bûyin, ji bo her tûştî pêwîst e.

Ji herkesî bêtur Kurd û nivîskar û hunermendên Kurd divê di vê bir û şîûrê de bin. Tarîx, wextên tarîxî, bûyer, tecrube û şexsîyetên tarîxî yê curbecur divê hertum li nik nivîskar û hunermendê Kurd be. Her mina nivîskar, divê berhem û eserên wi/wê ji bînin helqeyeke metîna ya zincîra tarîxê. Nûjenî, inkarkirîna rabîrdûyê nin e. Ji bervajiyê, nûjenî û avakirîna

berhemên nûjen bi tenê dîkare li ser himên tîkûz yên rabirdûyê werin pê. Loma ji, gava deng, pêjn, his, tecrube û gotnên dewrên bihuri di nav berhemeke nûjen de hebin, hingê ew berhem hin bêtur dewlemend, edebi û hêja ye. Meriv pê hin bêtur dema nû ji fahm dike.

Gelek deng ji dewrên bihuri li oda min a xebatê, li ba min in. Ew tîn û dîbin mêvanê min. Evdalê Zeynikê ji yek ji wan e. Min ew ezimand û bi hênceta wi û dengê wi min dil kir ku berhemeke nû yadigari xwendevanan û kitabxana Kurdi ya tarixi bikim...

Pîrsiyar- Jî Rojek jî Rojên Evdalê Zeynikê pê ve, em ê kîjan berhem û romanên te yên nû bibin?

Mehemed Uzun- Ev bûn nêzîki sê salan ku ez li ser antolojiyekê dixebitim, Antolojiya Edebiyata Kurdi, 1900-1992 Komeke fireh ya nivîskar, şahir, zîmanzan û edebiyatnasên Kurdi ji alîkari li vê xebatê dikin. Dî yê Antolojiyê de hemû perçeyên welêt û hemû zaravayên Kurdi hene. Hem şahir, hem ji nivîskarên pexşanê tê de ne. Ew bi tipên latîni ye. Herkesi, bi qasî xwe, alîkari li vê xebatê kiriye. Ev xebat li ber xelasbûnê ye.

Pîstî Antolojiyê, min dil heye êdi dest bi romana "Bira Qederê" bikim. Ev roman ê li dora jiyana Celadet Alî Beqîr-Xan bê risandin. Jî 1985-an û vir ve, xebata min li ser wê heye. Lê heta niha min xwe hazîr nedidit. Ez bawer im, niha, ev fikir û xebat êdi gihaye û hatuye qata nivîsinê.

Pîrsiyar. Gelo gotineke te ya dawîn jî bo xwendevanên me heye?

Mehemed Uzun- Jixwe min gotina xwe dirêj kir. Hûn bijin! Hewcedari bi weşanên Kurdi, mina kovara

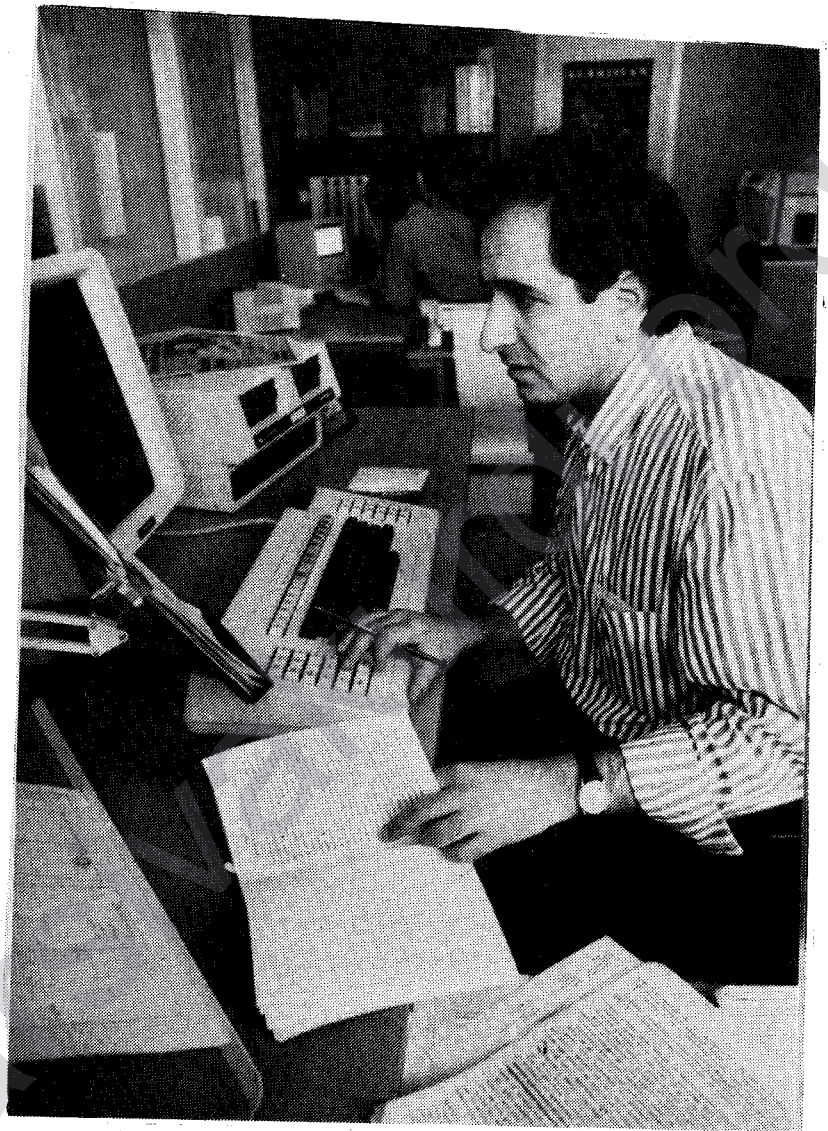

Foto: Lûtfü Özkök

we, pîr û pîr e. Eger em bixwazim ronesansêkê di warê zîman, huner, çand û edebiyata Kurdi de binin pê, ev ê bi alîkariya weşanên mina ya we bibe. Jî bo kovara we, ez umreki dirêj dil dikim û serfirazîya we dixwazim. Gelek spas...

URARTU DİNİ(*)

Yazan: B. B. PLOTROVSKIY
Çeviren: İsmail KAYNAK

Bu yazı Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi'nin Ocak-Haziran 1965 tarih, Cilt XXII, 1-2. sayısından alınmıştır. Türkçe çevirisinin yayımlanması üzerinden 27 yıl gibi küçümsenmeyecek bir süre geçtiği halde, bu araştırmanın okuyucuların bilgilenmeleri ve araştırmacıların sürekli el altında bulundurup yararlanmaları bakımından önemi ni hala koruduğu kanısındayız.

geçmeyen resmi Urartu dini ve halk inançları ifade edilmiştir. Ancak bu iki yönde yapılan incelemeler bize doğru bilgi verebilir. Çivi yazılarında ki bilgiler sınırlıdır. Bunlar tanrıların adlarından, mabetlerinde süs ve muhteviyatından ve sunulan kurbanlardan bahsederler. Bizatihi dini karakterde olan mitler, dualar ve büyü niteliğindeki metinlere raslanmamıştır.

Kült konuları ve tasvirler yazılı kaynakları tamamlıyor ve dinin yazılı kaynaklarda geçmeyen bazı yönlerini açıklıyorlar.

Urartu çivi yazılı metinleri ilk satırlarında tanrılara hitapla başlarlar. Bunlara bakılırsa baş tanrı *Haldi*'dir. Urartular'ın askeri zaferleri hakkındaki bilgi çok defa *Haldi*'ye bağlanmaktadır.

Birçok metinlerde *Haldi* ile birlikte *Teşebi* ve *Şivini*'nin adları geçmektedir. Bu tanrılar *Haldi* ile birlikte diğerlerinden seçilmektedir. Çünkü bunlar

Urartu'nun kültürel ve tarihi ilgilerini aksettirmektedirler.

Mesele şudur ki fırtına tanrısı *Teşebi*'nin Anadolu'daki *Teşub* ile çok yakın ilgisi vardır. Keza güneş tanrısı *Şivini* için *Adad* veya *Şamaş* adlı Asur tanrılarının ideogramlarından faydalanılmıştır. *Haldi*'nin ismi daima fonetik yazılmaktadır. İşte bur vakiadan şu neticeye varılabilir: *Haldi* yerli bir tanrıdır. Muhtemelen de Urartu devletine dahil olan kabilelerden birisinin tanrısıdır. Çok muhtemel olarak Asur yazısı Van'a girmeden bu tanrı yaygın hal almış, isim yapmıştır. Bu yerli tanrıya *Teşeb*'in de adı bağlıdır. Bu da Anadolu'nun *Hurri-Hitit* tanrısıdır. *Şivini* ise Asur-Babil bölgesinin sembolünü teşkil etmektedir. Böylece bu üç tanrı bir dereceye kadar Van Krallığı' dininin üç kültürünü, üç etnik unsurunu aksettirmektedir. Şunu da klaydetmek gerekiyor ki Tanrı *Haldi*, Suriye'nin hudut bölgelerinde de saygı görmekteydi. Bu da Asur teofor isimleri (*Haldi-Nasir*, *Haldi-Ibni*, *Haldi-Etir*, *Haldi-ila'i*) örnektir. Bunlar iş hayatına ait vesikalar ve mektuplarda görülmektedir⁽¹⁾.

Van Krallığı'nın dinini tetkik etmek için önemli olan anıt *Meher Kapısı Kitabesi*'dir. Bu, önemsiz variantlarla iki defa tekrerrür eder.

1X. Yüzyılın sonuna ait olan bu metinde Urartu tanrılarına sunulan inek, boğa, koyun ve saire gibi hayvanların miktarını gösteren liste vardır. Bu metin Van Krallığı'nın resmi dininin devlet teşkilâtı ile olan münasebetini açıkça göstermektedir. Bu Urartu Panteonuna fethedilmiş şehirlerin ve komşu milletlerin tanrıları da dahil edilmiştir. Onların bu tanrıları totemist ve animist görüşlerle ilgilidir.

Van Krallığı'nın dinini incelemek için iki çeşit kaynağa sahibiz:

1. Çivi yazılı belgeler

2. Kabartmalar

Bunlardan çivi yazılarında bahsi

Tanrıların Listesi

Tanrıların adı	Sunulan hayvanların adı ve adedi
1. Haldi (Khaldi)	17 boğa, 34 koyun
2. Teyşebe	6 " 12 "
3. Şivini	4 " 8 "
4. Hutuini	2 " 4 "
5. Turani	1 " 2 "
6. Ua	2 " 4 "
7. Nalaini	2 " 4 "
8. Şebuti.	2 " 4 "
9. Arsimela	2 " 4 "
10. Anapşa	1 " 2 "
11. Diduaini	1 " 2 "
12. Şelardi	1 " 2 "
13. Tanrı Haldi'nin silahına	1 " 2 "
14. Atbini	1 " 2 "
15. Kuera	1 " 2 "
16. Elipri	1 " 2 "
17. Taraini	1 " 2 "
18. Adaruta	1boğa,2 koyun
19. İrmuşini	1 " 2 "
20. İLU aluse uruliliue siuali	1 boğa,2 koyun
21. Alaptuşini	1 " 2 "
22. Erina	1 " 2 "
23. Şiniri	1 " 2 "
24. Unina	1 " 2 "
25. Aiaini	1 " 2 "
26. Zuzumaru	1 " 2 "
27. Hara	1 " 2 "
28. Araza	1 " 2 "
29. Ziukuni	1 " 2 "
30. Ura	1 " 2 "
31. Artsibedini	1 " 2 "
32. Arni	1 boğa,2 koyun
33. Haldi'nin iniriasie'sine	1 " 2 "
34. " alsuise'sine	1 " 2 "
35. " dirusie'sine	1 " 2 "

36. " savaşıçılığına	2 " 4 "
37. Teyşebi'nin savaşıçılığına	2 " 4 "
38. Artuharasau	2 " 34 "
39. Arda şehri, yani Musasır tanrısı aradaya	1 " 2 "
40. Kumenu şehri tanrısına	1 " 2 "
41. Tuşpi	1 " 2 "
42. Haldi şehri tanrılarına	1 " 2 "
43. Artsuniuini şehri tanrılarına	1 " 2 "
44. Haldi'nin desie'sine	1 " 2 "
45. Şuba	1 " 2 "
46. Haldi tanrısının kapısına	1 " 2 "
47. Eridia (İridia) şehrindekiTeyşeba tanrısının kapısına	1 " 2 "
48. Uişini şehrindeki Şivini tanrısı kapısına	1 " 2 "
49. Eliaha	1 " 2 "
50. Haldi'nin arnie'sine	1 " 2 "
51. " usmasie'sine	1 " 2 "
52. Haldi mabedi tanrıları susi'lere	1 " 2 "
53. Talapura	1 " 2 "
54. Kilibani	1 " 2 "
55. Memleketlerin (belki de toprağın) tanrısına	1 " 2 "
56. Sınırların (dağların) tanrısına	1 " 2 "
57. Göller (denizler) tanrısına	1 " 2 "
58. Athananau Tanrılarına...	2 boğa,14 koyun
59. Tanrısına	2 " 14 "
60. İLANI Gamruti (bütün tanrılara)	2 " 18 "

61. Haldi'nin nirible'sine	4 koyun
62. Nişi şehrindeki Ua tanrısı kapısına	2 "
63. Dağlara	10 "
64. Arubaini	inek, koyun
65. Huba	" "
66. Tuşpea	" "
67. Aui	" "
68. Aia	" "
69. Sardi	" "
70. Tsinuardi	" "
71. İphari	2 "
72. Bartsia	" "
73. Silia	" "
74. Arha	" "
75. Adia	" "
76. Uia	" "
77. Ainau	4 "
78. Ardi	2 "
79. İnuanau	17 "

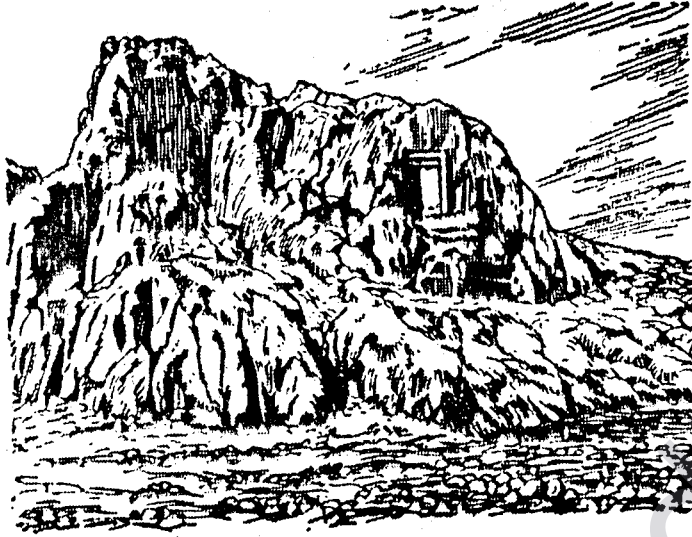
Çok önemli ve ilgi çekici araştırmaları bu metinler üzerinde *Melikışvili* yapmıştır. *Melikışvili* bu tanrıların oldukça ikna edici bir tasnifini vermektedir(2). 1- 63'e kadar erkek asıllı tanrılar, ondan sonra 64-79'a kadar kadın asıllı tanrılar olarak ayırmış ve ayrıca ünlü tanrıları da ayrı bir gurupta mütalâa etmiştir. (*Haldi-Teyşebi* ve *Şivini* birbirine bağlı bu üçlü tanrılardır. Tanrılar listesinde *Haldi* birinci yeri alıyor ve en çok sayıda kurban ona sunuluyor.

Urartu'da hayvanlar genellikle kurban ediliyordu. Mısır'da olduğu gibi nebatî maddelerin kurban edildiğine dair bir bilgimiz yoktur. Karmir-Blur depolarının birinde (dep no. 26) büyük miktarda iri ve ufak boynuzlu yanmış hayvan kemiklerine rastlanmıştır(3). *C.K.Dali*'ın yaptığı bir çalışmada bir yandan bu kurbanların kafa kemikleri

ile etraf kemiklerinin aşağı kısımlarının bulunmadığını, öte yandan da birkaç günlük genç hayvanların bulunduğunu ortaya koymuştur ki bunların yiyecek olarak kullanılmış olmalarını düşünmek doğru değildir. Muhtemelen bu kemik yığınları kurbanlara aittir. Bununla kurban edilen hayvanların kafalarıyla etraf kemiklerinin uçlarının deri ile birlikte alındığı izah edilmektedir ki bu da çok sayıdaki etnografik malzemedan anlaşılmaktadır. Bu genç hayvan kemiklerinin bulunması dana, oğlak ve kuzu kurban ritüellerine uygundur. Babil ve Asur ritual metinlerinde bundan bahsedilmektedir. Van Krallığı'nda alelade kurbanların yanında insan kurbanlarının da sunulduğunu ileri sürmek için bazı metinlerde imalar vardır.

Toprak-Kale'deki bir kazıda hayvan kemikleri yanında insan kemikler de bulunmuş, fakat kafa tasına rastlanmamıştır(4). *Lehmann Haupt (Armenien-II, s. 476)* bunların tanrı *Haldi*'ye sunulduğu ve kafaları da özel bir yerde muhafaza edildiği fikrini ileri sürmüştür. Urartu Anıtları insan kurbanlarının mevcudiyetini teyid etmektedir. Haikaberd'de bulunmuş *K.V. Trever*'e ait bir Urartu mühüründe bir sunak vardır. Bu sunağın yanında başsız bir ceset vardır. Kaburga kemiklerinin açıkça görülmesi bizce bu insanın derisinin yüzüldüğü kanatını uyandırmaktadır.

Van Krallığı'nda *Haldi* için birçok

Resim: 1- "Meher Kapısı".
Van civarındaki Zundağ kayalarına işlenmiş çivi yazılı niş ve mağara.
(C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, I, s.59)

tapınak yapılmıştır. Bunun delilleri birçok çivi yazılı kitabenin bulunmasıdır. Bunlar sütun kaidelerinde de görülür. Musasır'daki *Haldi* tapınağı hakkında geniş bilgi vardır. Urartu panteonunun baş tanrısı *Haldi*'nin karısı *Arubani* (Arubaini, Uarubani)(5) idi. Bu ilâhenin adı birkaç yazıtta *Haldi* ile birlikte geçmektedir.

İlâhe *Arubani*'nin Toprak-kale'deki altın ve Karmir-Blur'daki gümüş madalyonda tasvir edilmiş olması muhtemeldir. Keza Ermenistan devlet tarihi müzesindeki, oturan kadın bronz heykeliyle Berlin müzesindeki pectoral üzerinde tasvir edilen ilâhenin *Arubani* olması muhtemeldir(6). Urartuların baş tanrısının eşi önceleri ilâhe *Bakbartu*(Bakmaştu) sayılmakta idi.

Luvr'daki tablet metninde deniliyor ki *Sargon*, yakınlarını ve birliklerinin komutanlarını *Haldi* tapınağına göndermiş ve -burada heykeller kastedilmiş- *Haldi* (yani *Ursani*: Piyotroskiy'e göre) ve ilâhesi *Bakbartu*'ya ait birçok şeyler ele geçmiştir. (Tureau-Dangin, *Une Relation dela Huitième*

Campagne de Sargon, satır 368 ve 391). Keza birçok kâhinlerin *Bakbartu*'ya bağlı oldukları düşünülebilir. Çünkü Musasır tapınağında *Haldi*'nin eşi *Bakbartu*'nun, eşinin kararlarını tastik için kullanılan bir altın yüzük mührü (satır 385) vardır. *Bakbartu*'ya ait bilgiler Asur kaynaklarında vardır. Urartu yazılı kaynaklarında *Bakbartu*'nun adı bile zikredilmemektedir.

Anlaşıldığına göre *Bakbartu*'yu Musasır ilâhesi kabul eden *Melikişvili*(7) haklıdır. Fakat onun Musasır'ın *Haldi*'ye tapan eski bir merkez olduğuna dair iddiası kuvvetlendirici delillere muhtaçtır. Musasır'ın Urartu'ya katıldıktan sonra bu bölgenin baş tanrısı *Haldi* oluşu ve yerli ilâhe olan *Bakbartu*'un onun yerini almış olması çok önemlidir.

Haldi arslan üzerinde duran bir insan şeklinde tasvir edilmiştir. Bu tanrının sembolleri bizce bilinmemektedir. Kanatlı güneş kursunun (Asurlular'ın Aşur, ve Şamaş işareti) *Haldi*'nin sembolü olması mümkündür. Fakat bana kalırsa daha akla yakın olan husus, kanatlı kursun güneş tanrısına ait olduğudur.

Keza *Haldi* kelimesinin etimolojisi de açık değildir. Onun adının esasını *Hal* teşkil ettiği illeri sürülmüştür(8). Batı kafkasya dillerinde bu kelime gök anlamına gelir. O halde Urartu baş tanrısı *Gök* anlamına gelmektedir(*Armenien-II*,s.935).Urartu dininde tanrı *Haldi*'nin bir seri şekilleri (Upos-

tas=somutlaştırmış tanrısal varlık) vardır ki bu husus bütün eski doğu dillerinde karakteristiktir.

Meher Kapısı yazıtında *Haldi* ile ilgili birkaç tanrı adı verilmiştir(13, 33, 34, 35, 36, 42, 44, 46, 50, 51, 52.).

Taş yazıtlarda raslanan *Haldini al Uişie* ve *Haldini usmasie* gibi *Haldi* isimlerini inceleyerek bu tanrı ünvanının doğru olup olmadığı hususunu araştırmak gerekir. Burada Urartu baş tanrısının çeşitli uostasların gösterilmiş olması tabiidir.

Urartular'ın merasimlerinde *Haldi* çoğu zaman asker görünüşündedir. O, kralı sefere çıkarken takdis eder; onun muzaffer olmasına yardım eder. Musasır tapınağında da mızrak ve kült kalkanlarının açık bir şekilde belirtilmiş olması tesadüfi değildir. Bu topnağın cephesinde alınlıkta ve kapının yanında mızraklar bulunur. Bunların hepsi "ulu mücahitlerin" heykelleri etrafında yer alır. Kalkanlar da cephenin sütunlarına ve duvarlarına asılmıştır. Bizzat tapınağa da "kalkan evi" adı verilmektedir.

Kalkan kültü Van ülkesini Akdeniz bölgesine (ki orada mesela Girit,

Resim: 2- Tanrı Haldi
Bronz kemere işlenmiş. Karmir-Blur. Ermenistan Tarih Müzesi.

Etrurya ve eski Yunan'da daha açık bir şekil alır) bağlamaktadır. Aynı zamanda Ön-Asya'nın doğusunda bu kült daha az bir rol oynar. Bu bölgede onun yerini semantik olarak kalkan kültürüne bağlı olan kemer kültü almıştır.

Meher kapısındaki tanrılar listesinde *kapı* sözü geçmektedir (idiogramı: babu) veya (fonetik okunuşu ile setiei, susi). *Haldi*(46) ve *Haldi* kapıları tanrıları(52) zikredilmektedir.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi Urartu metinlerinde *tanrı kapısı* deymi ile kayalardaki nişler kastedilmiştir. Bazen bu nişlerin üç çıkıntısı vardır. Bunlarda kayaların içine giden üç kapıya tekabül edebilir. Çivi yazılarında bu nişlerin adları çoğul ifade eden sufikslerle belirtilmektedir.

Dinî inançlara göre bu üç kapıdan kayadaki tanrı çıkmaktadır. Geleneğe göre eski Ön-Asya dinlerinde tanrının dağdan çıkışı tasavvuru vardır. Buna Güney Mezopotamya tapınaklarının zigguratları işaret etmektedir (Babil'deki *Marduk*, Ur'daki Nannar, Sippar'daki *Şamaş*: W. Andera, *Das Gotteshaus*....., fig.2; keza Kar-Tukulti-Ninurta'daki Assur). Bu tapınaklarda merdivenle çıkılan bir niş vardır(10).

Eski doğuya dair literatürde Urartular'ın kendilerini baş tanrıları *Haldi*'nin adı ile adlandırdıklarına ve memleketlerine *Haldia* adını verdiklerine dair kayıtlara rastlamak mümkündür. Fakat bu tamamen yanlıştır, reddedilmesi gerekir. Çünkü bu nazariye Urartu metinlerinde rastlanan bazı stereotip ifadelerin eskimiş tefsirine dayanmaktadır.

Urartu tanrıları arasındaki ikinci yeri *Teşeba* alır(11). (Res. 3). Çivi yazısında bunun adı Asur tanrısı *Adad*'in idiogramı ile yazılmıştır.

Resim: 3- Tanrı Teşeba. Bronz kemere işlenmiş. Karmir-Blur. Ermenistan Tarih Müzesi.

Bütün Anadolu'da yaygın olan *Teşeba* tanrısının karşılığı bulunması ve yazılışında *Adad* idiogramının kullanılmış olması bu tanrının kişiliğinin de savaş, fırtına ve su âfeti tanrısı ile karşı karşıya bulunduğumuzu göstermektedir.

Meher kapısı yazıtında *Haldi*'nin savaşçılığı ile birlikte *Teşeba*'nın savaşçılığından bahsedilmektedir ve keza *Eridiani* (*Irdia*) şehrinin *Teşebi* tanrı kapısında da bu tanrı savaşçı olarak gösterilmiştir.

1941'de Karmir-Blur'daki kazıda bir boynuz heykelcik bulunmuştur. Bu büyük ihimalle tanrı *Teşeba* olmalıdır. Sakalsız, uzun elbiseli ve başında tanrılara has boynuzlarla süslü başlığı vardır. Sol elinde tanrı bir harp baltası, sağ elinde tepesi disk şeklinde bir sopa vardır. Adilcevaş'da bulunan bir kabartmada bu tanrı bir boğa üzerinde durmaktadır. Bu da keza tanrı *Teşeba*'yi temsil etmektedir.

Teşeba'nın eşi *Huba* (Hurrice *Hebat*) Meher Kapısı yazıtında yanlışlıkla *Baba* olarak okunmuştur. Haikabert'den gelen Ermitaj'daki mühürde muhtemelen onun tasviri vardır. Bu mühürde bir ilâhe kollarını kaldırmış

vaziyettedir; bu da *Teşuba*'nın eşi Hurrilerin *Hebat* görünüşüne çok benzemektedir. İlähenin sağında bir oğlak, solunda bir ağaç vardır. İki yanında dua eder vaziyette iki figür ve bunların üzerinde yarım ay mevcuttur. Üçüncü tanrı, *Güneş* tanrısı *Şivini*'dir (Asurlar'ın *Şemas* tanrısının ideogramı, Urartu çivi yazısında, Asur çivi yazısında olduğu gibi güneşi, günü ifade etmektedir).

Muhtemelen *Şivini* sembolü kanatlı güneş kursudur. Kült tasviri bulunan Urartu mühürlerinde bunlara çok rastlanır. Bu, Asurlular'ın *Şemas* tanrısının sembolüne de uymaktadır. Bu sembol balık, kuş veya hayvan kafası figürlerine müşabihdir.

Meher kapısı yazıtında görülen ilâhe isimlerinin birbirini takiben sıralara göre tahmin edilir ki *Şivini*'nin eşi *Tuşpuea*'dır. Çünkü bu, ilâheler arasında üçüncü yeri almaktadır. Eğer kanatlı güneş kursu hakikaten *Şivini*'yi temsil ediyorsa, o halde kült kazanlarında sık sık görülen kanatlı kadın figürleri de *Tuşpuea*'yi temsil edebilir.

Tanrıların listesinde Urartular'ın

ay tanrısı *Şe-e-la-ar-di*'ye rastlanmaktadır, ki bu 41. satırda fonetik ve ona paralel olan metnin 7. satırında Asur ay tanrısı *Sin*'in ideogramı ile yazılmıştır.

Bu yazıtta gene birbirine benzeyen iki ilâhe adı geçer. Bunlar *Sardi*(69) ve *Tsinnardi*(70)'dir. Sonuncu isimle *Melikişvili*, Urartu ilâhesinin Asurlar'ın *Iştar* ilâhesine tekabül ettiğini kabul etmektedir. Sarduri adının başlangıcı yazıtlarda Asur ilâhesi *Iştar*'ın ideogramı ile yazılmaktadır. Muhtemelen *Sardi* ya yıldızlar veya *Venera* seyyarasının ilâhesidir. *Karmir-Blur*'da bir bronz amuletin ucunda metnin iki yanında *Şalardi*'nin sembolü yer almıştır. Çok ince, orak şeklinde bir yarım ay ve muhtemelen *Sardi*'nin sembolü olarak da yıldız vardır. Bu da dış görünüşü ile ilâhe *Iştar*'ın sembolüne uygundur.

Kaydetmek gerekir ki Meher Kapısındaki tanrıların çoğuna diğer Urartu yazılı kaynaklarında henüz rastlanmamaktadır. Hatta *Haldi*, *Teişeba* ve *Şivini*'den sonra gelen yedi tanrı arasında, ki bunlara diğer tanrılara nazaran daha çok kurban sunmak gerek-

mektedir, çivi yazılarında yalnız *Hutuini*(4), *Kuera*(15) ve *Elip(u)ri*(16)'nin adları geçmektedir.

Urartular genellikle tanrılarını insan şeklinde tasvir ederler. Fakat bazen bunları ilkel hallerine yani hayvan ve kuşların bazı hatlarına benzetilmiş şekilde görmek mümkündür.

Böylece tanrıların başındaki başlıklar muhakkak boynuzludur. İlähler önceleri kanatlarını muhafaza etmiş halde kuş şeklinde tasvir edilmişlerdir. Bazı tanrı tasvirleri ise insan vücutlu ve hayvan kafalı fantastik yaratıklar şeklinde gösterilmiştir. Bütün bunlar başlangıçta hayvan ve kuş şekilli tanrı tasvirleri antropomorfizasyon merhaleleridir. Bazı tanrılar dış görünüşleri bakımından başlangıç -taki hayvan şekliyle bir ilgisi yokmuş gibi tasvir edilmiştir. O halde daha önce kendileri sayılan hayvanlar tanrıların antropomorfizasyonundan sonra onlara sunulan hayvanların rolünü ifaya başlamışlardır.

Urartu ikonografyasında tanrıların çeşitli hayvanlar üzerinde görülmesi tabiidir. 1954 Arin-Berd kazılarında bir yapının duvarında bazı fresk kalıntıları bulunmuştur. Bunlar üzerinde bir tanrılar geçidi tasvir edilmektedir. Arslan üzerinde yalnız bir tanrı bütün olarak muhafaza edilmiştir. Urartu tanrılarından dördünün hayvan üzerinde tasvir edildiği bronz örnekler bilinmektedir. Bir örnekte tanrı arslan, diğerlerinde boğa veyahut fantastik yaratıklar üzerinde görülüyor. Bu fantastik yaratıkların çeşitli uzuvları çeşitli hayvanlara ait olan organlardır. Eski Ön Asya ikonografyasında buna benzer kompozisyonlar gelenekseldir. *Baviana*'daki Asur kaya figürlerinde tanrılar geçidi vardır. Bunlar hayvan üzerinde durmaktadır.

Resim: 4- Tanrı *Şivini*
Bronz kemere işlenmiş. *Karmir-Blur*. Ermenistan Tarih Müzesi

Resim: 5- Grifon.
Bronz kemere işlenmiş. *Karmir-Blur*. Ermenistan Tarih Müzesi

Şühpe yok ki bu, bu tanrıların bizatihi zoomorf şekillerini temsil etmektedir. Arslan ve boğanın Urartu panteonundan hangi tanrılarla ilgili olduğunu kestirmek güçtür. Fakat bu hususta bazı kayıtlar vardır.

1952 de Karmir-Blur'da dört yüzlü bir mühür bulunmuştur. Asılacak bir yeri olan bu mühürün bir yüzünde yıldırım tanrısı boğa üzerinde durmaktadır.

Böylece *Teşeba*'nın boğa, *Haldi*'nin ise arslanla ilgisi vardır. Bilhassa bu hayvanların tasvirleri Urartu mühür ve takdim eşyası üzerinde çok görülür.

Urartu tanrılarının tapınaklarındaki takdim kalkanları *Sargon* metnine göre, arslan başı, boğa, drogan(kuş) ve köpek kafası şeklinde umbonlarla (kabarık tasvirler) süslenmiştir. Toprak-Kale ve Karmir-Blur kazılarında çıkan kalkanlar konsantrik prizler halinde arslan ve boğa fügürleri ile doldurulmuştur. Kısa çivi yazıları bulunan bir çok bronz eşya üzerinde arslan ve boğa kafası figürleri de yer almaktadır. Çok büyük ihtimalle bu işaretler *Haldi* ve *Teişeba* tanrılarına sunulan eşyaları vasıflandırmaktadır.

Kendilerinde insan, hayvan ve kuş özelliklerini birleştiren tanrılardan bazıları büyülerde önemli yer alan, sun'i olarak yaratılmış figürlerdi. Şeydu tanrıları bunlardandı, bunlar ya kanatlı boğa veya arslan, yahut insan veya torso'ludurlar. Bunlar Urartu'ya Asur'dan gelmişlerdir, ya da bazan insan başlı kanatlı jenilerdir. Kutsal ağaca hizmet eden bu jeniler de Asur ikono-

Resim: 6- Tanrıça Arubani
Gümüş kolyeye işlenmiş. Toprak-Kale. Berlin Müzesi (G.R.Meyer, Ein neuendeckter urartaischer Brutschmuck, "Das Altertum", 1,4, s.209).

grafyasıyla sıkı sıkıya bağlıdır.

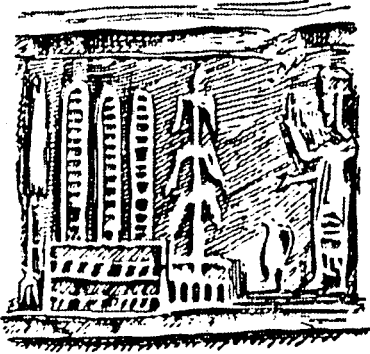
1956 da Karmir-Blur'da elde edilen kemer, Urartu ikonografyası yönünden enteresandır. Orada arslan üzerinde oturan *Haldi*, boğa üzerinde duran *Teişeba* ve kanatlı güneş kurusunu yukarı kaldırmış elleriyle tutan, diz çökmüş bir figür halinde temsil eden *Şivini* (Resim 2-5) nin tasvirleri vardır. Urartu panteonunun baş tanrılarını temsil ettiklerini tahmin ettiğimiz bu üç tanrıdan başka kemerde keza Asur şedu'sunu andıran insan başlı kanatlı boğa (veya arslan) tasvir edilmiştir, grifon başlı bir kanatlı hayvan olan ve palmet üzerinde bir tasviri de vardır ve ayrıca kartuş üzerinde çok stilize edilmiş bir mukaddes ağaç da bulunmaktadır. Karmir-Blur'daki diğer eserlerde de kemerdeki figürlere benzer figürler görülmektedir. 1956 kazılarında çıkan stiatitten yapılmış bir mühürde dört figürden müteşekkil bir kompozisyon mevcuttur: kutsal ağaç, palmet üzerinde kanatlı boğa, boğaya nişan alan ve arslan üzerinde duran bir tanrı ve ellerini yukarı kaldırmış bir insan figürü.

Karmir-Blur'da üzerinde tanrı veya onların semboleri tasvir edilmiş olan üç gümüş amulet-madalyon bulunmuştur. Bunlardan birinde(12), başı altın levhacıktan olan ve buna tutturulmuş bulunan bir erkek tanrı tasvir edilmiştir. Bu tanrını üstünde ne olduğu farkedilmeyen kanatlı güneş kursu(!) gibi bir şey, tanrının önünde elinde oğlak tutan diz çökmüş bir rahip veya adorant bulunmaktadır. Diğer madalyonda(13) tahta oturan bir ilâhe, belki de *Arubani*, vardır; bu ilâhenin başı da keza döğme altın levhacıktan yapılmış ve onun da önünde oğlak tutan bir rahibe veya adorant, üçüncü gümüş madalyonda ise yalnız üç sembol vardır: üstte kanatlı güneş kursu, altında ise yıldız ve dal.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Urartu tanrıları listesinde (Meher Kapısı) Van Krallığı'na dahil bulunan halkların da tanrıları bulunmaktadır. Böylece biz burada Asurların, memleketinin adına atfen Musasır(39) diye isimlendirdikleri Arda şehri tanrısını, Kumenu(40) Urartu'nun başşehri Tuşpı(41)(14) şehri tanrısı ile *Haldi* (42) ve *Arsuniuni*(43) şehirlerinin tanrılarını görmekteyiz.

Adı geçen tanrı isimlerinden başka eski totem inançlarını temsil eden bir tanrı gurubu daha vardır.

Meselâ tanrı *Ebani*, yani yurd ve toprak tanrısı(55), deniz ve sular tanrısı *Suinina* (*Su-ni-na-u-e*), Babania yurdu, yani "yukarı yurd" tanrısı (63), tepeler ve dağlar tanrısı *Arni*(32), yollar tanrısı *Hara*(27) ve mağaralar tanrısı *Airaini*(25) bu guruba dahil tanrılardandır.

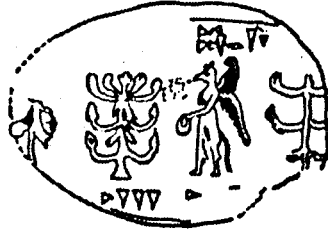
Resim: 7- Ağaç ve stil'e tapma. Mühür baskısı. Toprak-Kale. (C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, II, 2).

Urartu resim sanatı ilgili bulgular, Van Krallığında çok yaygın olmalarına rağmen yazıtlarda hiçbir şekilde aksettirilmemiş kültler hakkında bize büyü malzeme temin etmektedir. Meselâ ağaç kültü Mukkaddes ağaç-hayat ağacına Urartu'da sık sık rastlanmaktadır. Bunun kompozisyonu şöyledir: ağacın iki tarafında Asur sanatı için çok karakteristik olan iki kanatlı jeni resmedilmiştir.

Mukkaddes ağaca, bazen yıldız (astral) sembolleriyle ilgili olan Urartu mühürlerinde sık sık rastlanmaktadır.

C.F. Lehmann-Haupt'un yayımladığı (15) mühürde çok enteresan figürler vardır. Bunlar üzerinde dua eder vaziyette bir ağaç ve üç taş stelo önünde duran bir insan figürü, ağacın etrafında su testisi ve steloların arkasında da bir kült eşyasının resmedilmiş olduğunu görmekteyiz. Mühürlerde resmedilenlere benzeyen uçları yuvarlak taş stelolar Van Krallığında çok yaygın halde idiler. Bunların üzerinde çok defa çivi yazıları bulunur.

I.A.Orbeli, Van civarında, üzerinde yazı bulunmayan büyük taşlar

Resim: 8- Mukaddes ağaç. Mühür baskısı. Toprak-Kale. (C.F. Lehmann-Haupt, Armenien, I, s. 323).

şeklinde stelolar görmüştür.

Urartular taş stelolara pulus'lar adını vermişlerdir. Fakat bu deyimi (terim) yalnız postamentlerdeki stelolar için değil aynı zamanda kayalara yazılan yazılar için de kullandılar (16).

Yukarıda açıklanan sahneye benzeyen mukaddes ağaca tapma sahnesi, inkrustasyon (kabartma) ile süslenmiş olarak duvarın taşlarına da nakşedilmiştir. Burada bir mukaddes ağacın dalını eliyle tutan ve dua eder halde duran Urartu kralını görmekteyiz.

Britisch Museum'da (17) bulunan sandığın bronz kaplamasından keza mukaddes ağaç (bu defa dalga şeklinde dalları bulunan bir palmye ağacı), kaplar ve sunak resmi vardır.

Mukkaddes ağaca tapma ile ilgili bir seremoni Toprak-Kale'de bulunan bir mühürde canlandırılmıştır. Bu mühürde dört tekerlekli bir araba ve onun içine yerleştirilmiş bir ağaç, arabanın arkasında kral (veya rahip) durmakta, onu da dragon kafalı bir ejderha resmi takip etmektedir; ayrıca arabanın ön üst kısmının üzerinde ve ejderin önünde birer yıldız da resmedil-

miştir. İlk önce C.F. Lehmann-Haupt bu resmi Babil ve Asur metinlerinde geçen gemili seremoniye benzeyen bir sahne olarak tetkik etmiş ve bu görünüşün derin suların tanrısı ejder şeklindeki Ea'nın da mevcudiyetiyle desteklenmiş olduğunu sanmışsa da daha sonra şef'er'in önceleri gemi direğine benzeyen şeklin hakikatte bir araba içine yerleştirilmiş ve çok fazla stilize edilmiş bir ağaç olduğuna dair görünüşünü kabul etmiştir. Araba içinde stilize edilmiş ağaç resimli ve arabanın ön üst kısmı üzerinde bir hayvan başı ve arkasında da elinde asasıyla yürüyüş halinde bulunan bir figürün olduğu başka bir mühür de vardır. Bu mühürdeki resmin sol kısmında taht üzerinde oturan bir tanrının bulunduğunu da farketmek mümkündür.

Toprak-Kale kazılarında meydana çıkarılan Urartu mühürlerinde kült ile ilgili sahneler tasvir edilmiştir. Bunlardan bazılarında, muhtemelen baş rahip rolünde, bir yakınının tuttuğu bir şemsiyenin altında yürüyen bir kral tasvir edilmiştir. Bu kralın arkasında ise üç çatalı bir cisim resmedilmiştir. Resimlerde bazen kralın yanında Urartu mabedinde mukaddes hayvan sıfatıyla bir arslan da bulunmaktadır (18).

Mühürler bize, maalesef çok defa açıklanmaya imkân vermeyen, kült ve dini karakterli çok ilgi çekici karışık sahneler vermektedirler. Etrafında ekseriya astral, yani yarım ay ve yıldız sembollerinin yer aldığı seyir halinde kuş, grifon veya fantastik yaratıkların (19) seyir halindeki tasvirini havi çok sayıda mühürler vardır. Bazen kuş, *Gulgamış* destanındaki kargayı hatırlatan bir şekilde, gagasında bir dal tutmaktadır. Mühürlerin birinde hierog

Resim: 10- Mühür baskıları. Toprak-Kale. (C.F. Lehmann Haupt, Armenien, I, s. 180, 380; II, I, s. 56 ve 94).

lifleri andıran bir sıra sembolik işaretler bulunmaktadır(20).

K.V.Trever'e ait mühürün ortasında mürekkep bir sahne tasvir edilmiştir; mühürün alt kısmında ise bir sunak ve başsız bir insan figürü nakşedilmiştir. Bu mühürdeki resimler arasında Aşur'un işaretini görmekteyiz. Bu işaret iki tarafında taht üzerinde oturan bir tanrı ile ayakta duran bir rahip veya kralın olduğu balığın üzerinde bulunmaktadır; daha ötede, malûm Mezopotamya eserlerinde olduğu gibi, bir yatak(?) önünde duran balık biçiminde bir tanrı, onun sağında bir hayvan figürü (keçi), yarım ay ve yıldız yer almaktadır. Ancak Mezopotamya ve Ön-Asya dinlerinin yardımı ile açıklanabilen dini ve majik değeri haiz tasvirlerle karşı karşıya bulunduğumuzdan hiç şüphe yoktur.

Yukarıdaki açıklaması yapılan mühürde bilhassa balık şeklindeki tanrılar hususi ilgi çekmektedir. Bu tanrılar tasvir eden ve pişmiş topraktan yapılmış üç küçük figür Karmir-Bulur'da sunak civarındaki, şarap mahzeni olarak kullanılan 25 nolu depoda bulunmuştur. Bu küçük heykelcikler aynı tipte olup ayakta ve sakallıdır. Başları ve sırtları balık

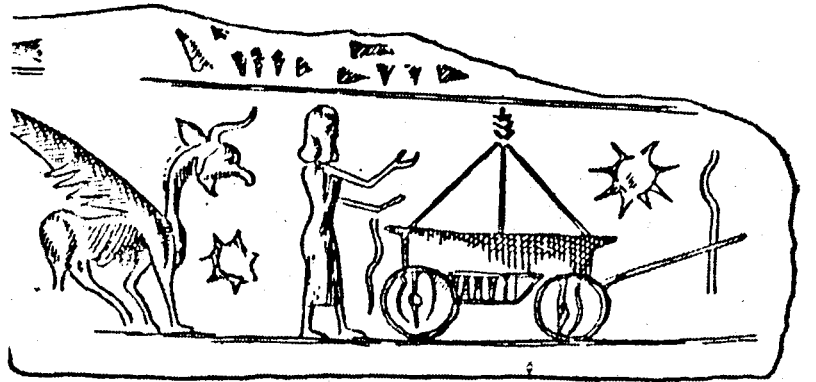
derisi ile örtülü ve balığın başı da bu figürlerin başının süsünü teşkil etmektedir. Heykelciklerin sol eli karınlarının üzerinde olup sağ elleri ise ileriye doğru uzanmıştır. Uzanan ele ihtimal mızrak veya ağaç dalı takılmakta idi, çünkü bu elin ucunda, bütün heykelciklerde, bir sopanın geçebileceği bir oyuk bulunmaktadır. Bu heykelcikler boyalıdır, sırtlarında açık mavi boya izleri vardır.

Aşur kazılarında da sakallı, balık derisine bürünen ve başlarına balık başı geçirilmiş tanrı heykelcikleri bulunmuştur.

Diğer şarap mahzeninde (Nr. 28) keza bir toprak figür bulunmuştur.

Fakat bu heykelcik balık şeklinde olmayıp Skorpilyon kuyruklu bir tanrıyı temsil etmekteydi. Figürün üzerinde boya izleri muhafaza edilmiştir. Yüzü beyaz boya ile, gözleri kırmızı, saçları ve sakalı da kahverengi, başındaki süs de açık mavi boya ile boyatılmıştı. Buna benzer tanrı tasvirlerine Mezopotamya'daki Ura ve bilhassa Asur ve Babil mühürlerinde rastlamaktayız.

Yukarıda verilen malzemeye dayanarak şu sonuca varmak mümkündür: Van Krallığı'nın dini, bu memleketi çeviren Ön-Asya devletlerinin dinlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Yerli Urartu unsurlarından başka bu dinde Mezopotamya (Asur-Babil), Anadolu (Hurri-

Resim: 9- Mühür baskısı. Toprak-Kale.(C.F. Lehmann Haupt, Materialien, Zeichn. 80).

Hitit) ve İran unsurlarının izlerine de sık sık rastlanılmaktadır. Buna mukabil bazı Urartu dini unsurları bütün Ön-Asya'ya, hatta Akdeniz bölgesine kadar yayılmıştır. Eski Yunanistan mabedlerinde Urartulara ait veya onların tarzında yapılmış ve kanatlı tanrı(ilâhe)'ları tasvir eden heykelticiklerin bulunmuş olması tesadüfi değildir.

Müzesindeki Urartu bronz heykelticği (Sovetskaya Arheologiya -Sovyet Arkeolojisi Dergisi, VI, 1940), s. 89; *G.R. Meyer, Ein neuntdeckter urartaischer Brustschmuck* ("Das Altertum", I,4, Berlin, 1955), S.205.

7. *G. A. Melikişvili, Nairi-Urartu*, s. 161.

8. *X. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien*, II, 2, S. 935

9. *W. Andrea, Das Gotteshaus und die Urformen des Bauens im alten Orient*, Berlin, 1930, fig. 2.

10. *Ibid.*, S. 18, Zeile 10.

11. Van kayası kitabesi: *A. H. Sayce, The cuneiform inscriptions of Van* (JARS, XIV, 1882, No. XX), p. 15

12. "Karmir-Blur", III, s. 18, Res. 11

13. Aynı eser, s. II, Res. 5

14. Bundan ayrı olarak bu yazıtta Tuşpi şehri(66) tanrısının ismine de rastlanılmaktadır.

15. *C.F. Lehmann-Haupt, Armenien II*, 2.- Resimde kompozisyon yanlış olarak verilmiştir. Aşında insanlı figürünü ağaçla steloların önünde ayakta durur kabul etmek gerekmektedir.

16. *C. F. Lehmann-Haupt, Armenien II*, I, S. 50

17. Aynı yazar, *Armenien II*, 2, Anmerkung 31

18. *C.F. Lehmann-Haupt, Armenien I*, s. 56; II, I, 15, 34, 198.

19. *Ibid.*, I, s. 115, 306,358; II, I, s. 288, 345

20. *C.F. Lehmann-Haupt, Armenien II*, 2, s. 833.

DİPNOTLAR

* *B.B Piotrovskiy, Vanskoe tsarstvo* (Urartu), Moskva 1960 s. 220-23

1. A V I U, N.80

2. *G. A. Melikişvili, K interpretatsii urartskoy nadpisi Mher-Kapusi: Meher Kapusu'ndaki Urartu yazıtının interpretasyonuna dair* ("Soobşçeniya Akad. Nauk Gruz. SSR", XIV, 1953= *Gürclistan Sovyet Sosyalist İlimler Akademisi Dergisi*), s. 175; *G. A. Melikişvili, Nairi-Urartu*, Tbilisi, 1954. s. 365-375.

3. "Karamir-Blur", II, 23.

4. *C. F. Lehmann-Haupt, Armenien II*, 2, S. 476.

5. *G. A. Melikişvili, Nairi-Urartu*, s.371

6. *B. B Piotrovskiy, Urartskaya bronzovaya statuetka Gosudarstvennogo muzeya Armenii Ermenistan Devlet*

WELATİ SERDE BÊRİ BÊRİ

*Mı naleti soro ro hardê Unani
Ne tede estê gêrçegi ne jiyari
Ax serhev e wetenê baw u kali
Mı va nesib bo ez şopê welatî serde bêri
Bêri bêri qewl de bêri!*

*Mı va welato dūr o pêyê xêlê koyan o
Kes muşkilatê zerrê kesi nêzano
Merdene pêyê gosê ma der a se beno Heq
bizono
Mı va nesib bo ez şopê wetenî serde bêri
Bêri bêri dost de bêri!*

*Mı va bêri Gesdemerde, meskenê
bumbareki
Sori Keça diyarê hewsâ verê dara ê
gêrçegi
Sori Goşkar verê keleka Kaliki
Mı va şopê nesib bo wetenî serde bêri
Mı va nesib bo ez şopê wetenî serde bêri
Bêri bêri dost de bêri!*

*Mı va ez bêri, şopê sori diyarê Mexbera
Hazir Bavayi
Sero yêna na sura vayi
Defêna nesib biyêna qurbanê Goşkar
Bavayi
Mı va nesib bo ez şopê welatî serde bêri
Bêri bêri qewl de bêri!*

*Mı va ez bêri sori Waranê Diyari
Cirani benê topi sonê ware, seba qurbanê
nerî werîê malê sani
Kuwt ra mı viri ciranê bay u kali
Mı va nesib bo ez şopê welatî serde bêri
Bêri bêri qewl de bêri!*

*Rocê nê rocê çuxarê ma kuno ra
qebriştana
Meyûê ma nanêro serê çar dara
Vanê Dewrês Bava ewro biyo meymanê
mezela
Mı va nesib bo ez şopê welatî serde bêri
Bêri bêri qewl de bêri!*

Vatox: *Dewrês Bava*
Arêker: *Eli Bira*

KILAMKARÊDE

KIRMANCIYE

MEMO BOM U SINETA DÎ

Arêkeri: *FECÎRA - MUNZIR COMERD*

Memo Bom kılamkarêde Kırmanco biyo. Ebe xo *Bostu Wortiye* de niştêne ro. *Bostu Wortiye* ki *Qırdımı* sero say bena. Yitka ki hardê çê *Miri* beno. Emrê *Memê Bomi* zerrê hirê kunciki de vêrdo ra: Kunciko jü de Pilemoriye, jü de Tercan wo bin de ki Gêxiye ca cêna. Zerrê na hirê kunciki de amo nat şiyô dot! Ge dewanê Pilemoriye de biyo, ge dewanê Tercani de, ge ki dewanê Gêxiye de biyo. Serranê xu yê peyeno de, va ke têde pars kerdêne. Coka ge naca, ge haca bi. İndi kokım bi. Nêşkiyêne bıguriyo. Qa *Memo Bom* nêşiyêne ome, yi teyna nas u dostê xo ra pars kerdêne.

Memo Bom, Bexic bi. Çar laci, jü ki çêna xo biya. Namê lacê xu yê jü *Cebeli*, yê jü *Mirzali*, yê jü *Hesen Ali*, yê bini ki *Hemed* beno. Namê çêna eyi ki *Ferida* biya.

Lacanê xo ra *Mirzali*, vanê qewxa aşiro de amo kistene. *Cebeli* ki ceniya

xo kısta. Rozê *Cebeli* urzeno ra sono hêga. Ceniya xo duma cı rê nan bena. Eke nan bena, *Cebeli* nanê xo weno, dume ra ceniya xo de yaraniye keno. Vano:

"Ceniki ala wurze bivaze, ez rese-nu to ya ki nêresenu!"

Cenike urzena vazena. No nanoro dime! Vazeno, hama nêşkino cenike reso. Bul beno hard ra kemerê cêno cenike duma erzeno. Kemere sona ginena sarê cenike. Vanê cenike ginenawarro, reyna newurzena ra. Deşte mîrena. Peyniya yaraniye ebe xırabiye qedina. Gerre ra dima mekeme de cı rê des u heşt serri hepıs birrino ra. Ni serranê xo hepıs de viyarmano ra.

Memê Bomi namê ceniya xo Kola Gewre na pıra. Kole yena mana bize. Vanê hera xo ra ki vatêne Pamuxe. Eke hera xo ramitêne, vatêne "Çü Pamux çü!" Eke raştê ceniko amênê, vatêne «Gune qurbo, tawa na dewe de ceniye ke namê xo Pamux a, estê ya

çinê? Eke esta mı kuina!»

No şênê *Memê Bomi* sew u roc, amnan u zımıstan niya hata ver ra-kerde bi. Zımıstani qe serde nêçiyêne. Werdana xo ki zaf rinde biya. Vêrê xo xêlê gırs biyo. Vanê eyi ke qesey kerdêne, ebe destê xo ra dênê na şênê xo ro! Çıtur ke mordem dano texte ro texte veng dano, na şênê di ra ki vengode henên veciyênê.

Her serre qesa di "Gune qurbo!" bi. Yanê "Qurbanê guna to bi!" Yi ebe uslê xo na qese kerdibi kılm, vatêne "Guno qurbo!"

Jü ki yi ke jü de qesey kerdêne, "Memê to", "Memê xo", "Memê sima". Çêverê jü ra ke kutêne zerre, vatêne "Memê tû yo ame, pariyê nan bide Memê xo!" Gonegermiya di, dostêniya di, zerrewêşeniya di qesa di ya verêne de xo dênê tever. *Memed* verve mordemi nêbi, kotêne zerrê mordemi!

Memê Bomi çüyê xo xo dest ra, turikê xo xo poştı ra nênenê ro. Hera xo Pamuxe sanitêne xo ver, xo rê feteliyêne. O ke bışiyêne koti, tivana ke dormê di de veyve bi. Ceni, çêneki amêne dormê di de rtesêne pê. Was-têne ke o qese berzo ine ser u ine sero kılamo vaco. Tayine kerdêne hert u kırtı ye, kêfê xo ra amêne ke fırdê. Yi ke kılamê biestêne jüye ser, a kılame axme biyêne u şiyêne restêne caanê düri. Amêne vatene ke «*Memê Bomi falan ca de, filan ceniye sero na kılame vata!*» *Memed* kokım bi gegane ceniyan sero zaf kılamê xırabını vatêne. Qalê çiyê ayivi kerdêne, xo ce-rebnênê ciniyan ro. Hama kes cı ra nêherdiyêne. Qesê yi keşi rê gıran niya-mêne. Zerrê keşi *Memê Bomi* ra nêmendêne, nêşkiyênê. Ceni u çêneki qesanê di rê huyiyênê. Na hetê *Memê Bomi* ke nêro zonayine, hêkata yi rınd nina fam kerdene u hetêde yi tari de

maneno!

Têyna cenik u çêneko qimetê di nêzanitêne, vanê "Homete qimetê *Memi* zanito!" Qesa ke *Memi* fek ra veciya, tım biya kılamêda wese. Yi vato, milet berbo ya ki huyo, vêrdê ra! *Memed* raa xo ra, yi ki raa xo ra şeyê...

KES QESANÊ MEMÊ BOMI RÊ WAYIR NÊBIYO!

Kes kılam u qesanê wesanê *Memê Bomi* rê wayir nêbiyo! Nêzono ke o pirê zonê Kırmançiki yo. Wextê xo de mordem ke bibiyêne qese u kılamê yi pê resnêne, ewro ebe cildo kitabê di biyêne. Ni kılamê ke ma resnê pê, teyna çivêde xezna *Memê Bomi* yê. *Memê Bomi* ra çend cewahir qime-tiyê!

Memê Bomi ebe xo ki hayirê karê xo nêbiyo. Qesê weşi vatê, kılami xemelnê. Hama cı rê wayirêni nêkerda: Çı ke wendis-nêbiyo, coka besenêkerdo binusno u xo dıma jê mêrasê kulturê Kırmançiyê caverdo. Axırê hetê ra ki hona qıcêni ra sari cı ra vato *Memo Bom!* Na name sero mendo. Seke qesanê yi ra aseno, baqılêni de yi serra mordem nêbiyo! Ne têyna kılamê di, qesê di ki hetê mana ra xori yê. Her mordem binê qesa di ra nêveciyo.

Ma teyna kılamê yi nêdê arê, qesê manadar u wesê ke yi vatê ma ine ra tayê ki ardê pêser. Onca tayê meseli ki ma naca de nusnê. *Memê Bomi* sero çı vêrdo ra, zamanê yi çitur biyo, mordemê ke wo taw dormê di de biyê senên biyê, na meselo de hata tayê ca diyar beno.

Memo Bomi de kılamê kılmi be qesê *ukrari* (Tırki vanê *Tekerleme*) u

qesê pakuyene (tırki vanê *taşlama*) kunê têwertê. U be xo imiskarê kılamanê kılmo u vatoxê qesanê pilo biyo. Tayê kılamê diyê ke ebe sada yenê vatene, xêle weşi yê u mordem zerre u can ra gosnana ser. Nine ra tayê mı doz kerdê, çı hêf ke hona nêkotê mı dest. Mordemê ke ni kılamanê *Memê Bomi* zanê, ciranê *Memê Bomi* yê. Nika ginê welatanê xeribo. Nine ra yiyê ke hardê welati ra duri yê, nika hardê Tırkiya der ê u ma be xo cayê ine zaneme. Hama na sate de destê ma nêreseno cı. Ni kılamanê ke ebe veng vanê, yine ra tayê niya rê:

1. Jüye lacê xo *Mirzali* ke qewxa wertê aşıro de amo kistene, yi sero vata. Dêrdê cigera hare *Memed* hen dovatanê ke vanê "Mordem damis nêbeno gos ro na kılame serno."

2. Jüye *Xecere* sero veta. *Xecere*, vanê hetê Fême de çênêkêda Çarekize biya. *Memedi* ke na kılame koti vata, Çarekiji biyê xêx. Cı ra qariyê! Ma besenêkerd naye doz keme.

3. Jüye ki pêrodaiyisê ciranênê xo sero veta.

4. Jüye Hesê Birri sero veta. Hesa maye *Memed* gureto, zor dest ra xeleşiyo ra. Mı na kılame ra tayê çeküi peyda kerdê. Hama kılame têde nêkota ma dest u çeküyê ke ma ardê pêser ma na nustena xo de ca do cı.

5. Jüye ki çênêkade Hermaniye ser sero veta. *Memo Bom* hona ke azeb biyo, gureto jü Axcine (Axcin, qesawada Hermaniya ya u yena mana çênêke) remna. Mordemê axcine amê a dest ra veta. *Memedi* na mesela sero kılamê veta u na kılama di rê vanê *Kılama Axcine*.

Memedi hona çand kılami imis kerdê, çand kılami miletî vira şeyê, çand mordemî yine zanê?.. Hona rınd pê nêzoneme.

Memê Bomi wendene u nustene nêzanita. Yi Kırmançiki, jü ki tayê Kırdayi ra zobina zon nêzanito. Cao ke yi emrê xo tede viyarno ra, kılamê dergi uca amê vatene. Çıtır beno ke wo herkeşi ra zobina kılamanê kılmo imis keno, her fekê xo rakerdene de kılamê cı ra vecina. *Memedi* çıtır raye arda na na usilê vatişi ser, çıtır aqıl kerdo? *Memedi* jü sayirode xeriv nasnêkerdo, edebiyatê dina ra u yê Tırki ra (Çıke Tırki de çiyi niyanên esto, mesela *Tekerleme* u *taşlama* yi) bê xerber biyo. Axırê na usil koti ra ya kami ra gureto, diyar niyo. Beno ke wextê cayilêniya *Memedi* de, Kırmançiyê de keso ke ebe na usil sayirêni kerda, biyo u *Memed* yi ra tayê çı muso! Na babet de ki çiyê nêzoneme.

Axırê *Memê Bomi* edebiyatê Kırmançiyê de pelgade nêwiye kerda ra. Vatena qesanê edebi de raade nêwiye u usilode nêwe doz kerdo. Jê tayê kılamkaro, kılamkarênê Urizi ra nêmuso!

Memo Bom 1969 de şeyi heqiya xo ser. Emrê di qediyi, hama xezna di nêqediya. Vanê *Memi* vato "Ez mirenu, mı ra dıma dina bena xırabel!"

Merdana *Memedi* ra dime jü roce vêrda ra, vanê suka Erzingani de hard lerzo!

1. Kılama Heşi

Memê Bomi ribeşi dêarê, berdê ke xo rê Tercan de büroso. Raye de, hese be dı kudikanê xo ra xaftula *Memedi* de vecinê. *Memedi* cêna xo dest u sanena lemo ver. Pincırnena, goni verdena dest u ri ser. *Memed* qait keno ke hese ni kısına, hard de xo nano ro merdene. Pıziniye ra cı nêkuna! Hese *Meded* hard de gırr kerdo, biya çewt gosê xo

noro fek u pırrnıka *Memi* ser, sekerdo nêkerdo ke *Memi* ra veng nêvecino! Biya hare, heni gewaciko ke hard bıkıno u *Memi* bero cı kero. Aye de kudikê xo remenê, hese kuna kudikanê xo dıma. A kudikanê xo dıma sona, *Memed* urzeno ra remeno. Hese cêra ra ama ke *Memed* ca de çino. Horraqorra u kerdo hayleme, hama *Memedi* raye veta! Destê hese ra xeleşıyo ra.

Na mesela ra sero *Memi* kılamê xo sero veta. Na kılame hem derg a, hemi ki zaf wes a. Çı hêf ke têde çeküyê na kılame hona ma dest nêkotê. Çeküyê ke ma peyda kerdê niya rê:

Şiyane şiyane mi raye kerde lete

Zalime amê corê mi serê tumi de vinete

Jüye dê mi ro goni ser u harmê mi ra vete

Vake "Memedê mi turikê xo rone, tı ara mun a sodiri"

Mı va "Vindena vınde, nêvindena dawa to danu hewsê piri

Çapalê dano to ro, to mi ra fino düri!"

.....
Sodir mi vera kila vetiye

Hese vineta, raa mi sero veciye

Biye sarê mi ro, sarê mi ra goni veciye

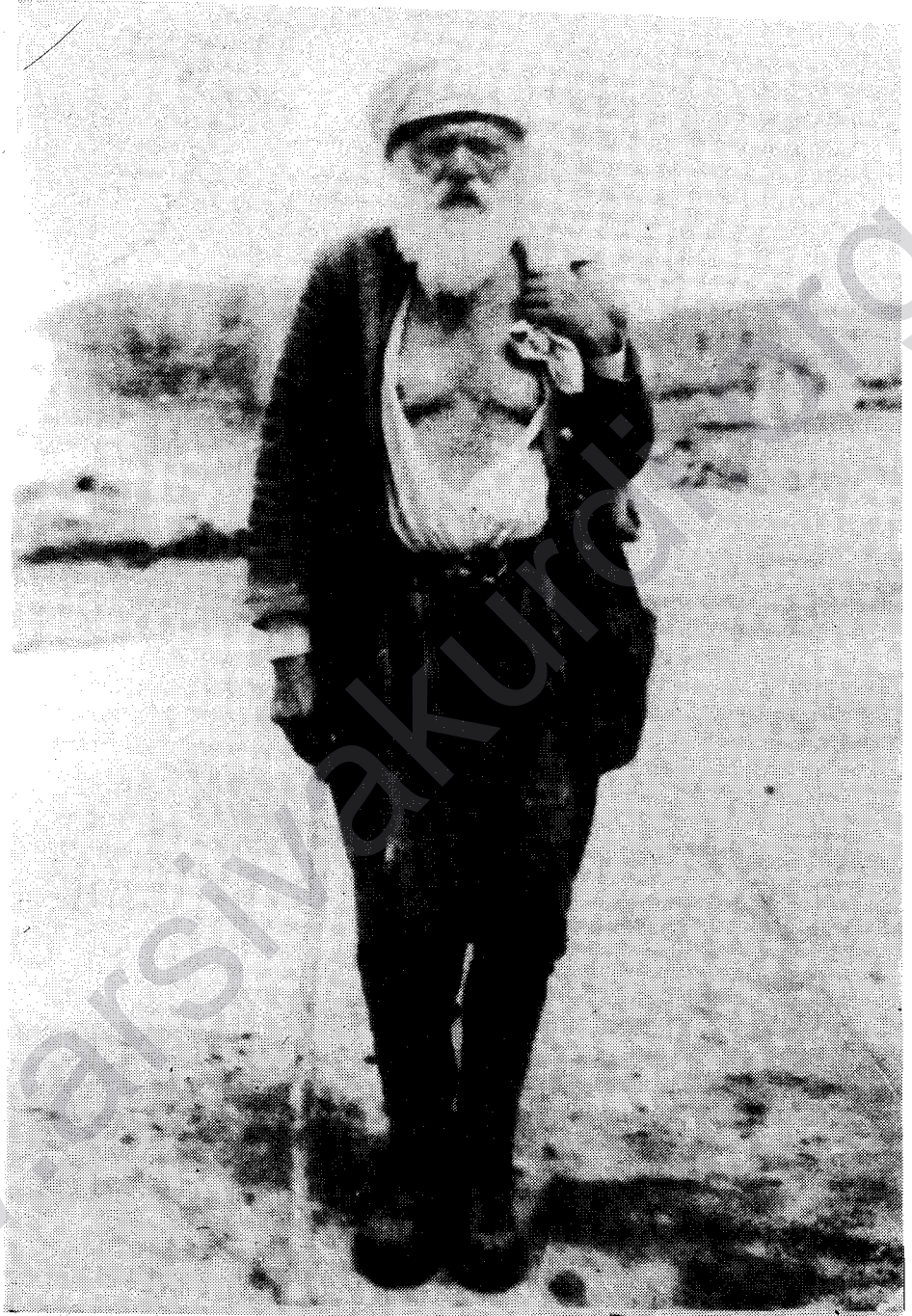
Textuxu verde leyi

Zalımı mi mewe

Cebeli be Mirzali ra benê sêyi!

.....
Sodir o, mi şiyane raye vetê

Hese kudikê xo gureti, raa mi sero

vinete

Seke biye mi ro goni sarê mi ra vete

Mı va "Ya Mehemedê homete

Tı jüye nayerode, naye mi ra defke

Yastuxe verde leyi

Zalımı mi mewe

çebeli be Mirzali ra benê sêyi

.....

Memo Bom

(Arşivê M. Comerdi ra)

Qurbo ez remane

Sipande mi qediyayi

Lalikê mi dirriyayi

.....
Yastuxe verde burr u tumi

Axayê Murti mordemi rusnay

ser u xasanê Memi anê kenê xulava jûvini

Lawo ti xo Heqi ra meke, arebe bicê Mı birusne xestexanê Erzurumi

.....
Memedi kılamê xo sero vata. Qesê xo zaf wes ê. Çi hêf ke pêro piya ma dest nêkota, kemi ya. Çeküyê ke kotê ra ma dest niyarê:

Namê maa Memedi persena Fate Ez be heyranê Memedê xo bi, kostekê sate

.....
Kowan de kowan de

Çunê maa Memedi mendo ra u olaxan de

Vana "Memedê mi veciyo bêro Qurbanê kenu binê lingan de!"

2. HAL U MECALÊ MEMEDI BE CAMATÎ RA

Kemeri cı ra veti kerde senike

Serra jüye vaşi zaf senik benê. Eke beno zimistan, alafê mali qedino. Bos-tu Wortiye ra des u jü mordemi urzenê ra sonê Bardaxçiye ra ebe poşti simer anê. *Memo Bom* ki nine de beno. Xaşiya de girse bena, pırrê simeri ya. Hawalê *Memedi* anê hirê kemeranê gırs u girano kenê zerrê xaşiye de. Xêrca *Memi* xebera pêruna na mesela ra esta. Ni têde xaşyanê xo poşti kenê kunê ra raye. Na xaşiya girane ki *Memi* rê manena. Eke xaşiye danê ro poştıya *Memi*, *Mem* vano:

"Muxtar gune qurban, ez naye nêşkinu beri!"

Zoniyê *Memê Bomi* recefinê, xo sero zor vındeno. Vano:

"Nêzanu ke na xaşiye kami niya dewesna! Ez ki maa dine bîdewesni!"

Xaşiye cêno ra xo poşti, des u jü mordemi kunê ra raye yenê. Heya ni yenê, hama *Memed* besenêkeno nine de raye ra şero. Barê yi zaf giran o, *Memed* bine de vışıyo. Yiyê bini xêlê ca yenê, nara vîndenê ke *Memed* bêro yine reso.

Qayit kenê ke hawo cêrde qılatiyê *Memedi* asa. Vanê:

"*Memed* ti koti menda?"

Memo Bom muxtari ra vano:

Muxtar gune qurban Ez şiyane verê deri Mı işliga xo şüte, kerde tenike Salaga xo berde serê awe Kemeri cı ra vete, kerde senike

Memed vano:

"Gune qurban hirê kemerê niyanê-ni tede bi, ez coku niyamane.

Aqlê ceniyo teraziyo zerrnêno

Memed reyê yeno *Yastuxe*, icarê Çê *Miri* ano dano cı. *Xanume Memedi* pê-cêna, vana:

"*Memo* ala so arê ma rê germi biya!"

Memed vano:

"*Xanım*, germi çık a?"

Xanume vana:

"Arê Mazane de denê germi kuyo. Ez yi ra vanu, ti so yi bicê biya!"

Memedo bêçare wurzeno sono arê Mazane ra denê germi cêno ano. Nara-ki *Xanume* vana:

"*Memo* to denê germi ardo, naraki so nêzo koti ra -dewizo bılur girêno kerdo husk- bulur biya!"

Memed qayit keno ke is rind nêso-no, *Xanume* ra vano:

Gune qurbo

Hardê Yastuxe hardêde şen o Aqlê ceniyo teraziyo zerrnêno Ama eke dartmis kenê Cı ra çiyê kemi yeno!

Xanume qarına vana:

"Mı cide fekê piyê to kerdêne, yanê ez nika aql ra kemi yane?"

Memo Bom hera xo fino raye, vano:

"Çü Pamux! Mevînde ma xo rê bîremime!"

Na nalıka to çı kesic a?

Rocê *Memed* sono çêyêde beno meyman. Ceniya sermiyanê çêyi Kurêsîze biya. *Memed* cı ra pers keno:

"Gune qurbo, na nalıka to çı kesic a?"

Wayirê çêyi vano:

"Apo, nalıka mı Kurêsîc a."

Memo Bom wayirê çêyi de yara-niye keno, cêno çend qesan erzeno yi ser. Vano:

Verê dewe de ribêşi

Tı çitur na.. ocaxê Kurêşi?

Cide fekê piyê Memed Axayi keri!

Hetê Tercani de ebe namê *Sestêli* Çarekızê beno. *Sestêl* mordemode xurt beno. Dormê *Sestêli* de xêlê teni benê top u jê qolê yi nam danê. *Memo Bom* *Yastuxe* de kılamo vano. Ceno

jüye ki erzeno xo ser, vano:

*Memed Axa niştoro astorê qırri
Rameno wertê tari ro
Sestêl be des u di teno ra amey
vreniye
Memed Axa qırri serra peya nêbiyo*

Çê Miri de, waa *Hesen Begi* ya pila
Mustefa Begi vana:

"No Mem kamci aşire ra beno?
Zeke mendo mordemêde xurti!"

Ucka ra jü vano:

"U *Memed Axa*, no *Bom* o. Xo rê
xo sero vano!"

Cenike vana:

"Heeya! Cide fekê piyê *Memed*
Axayi kerî!"

Vanê, *Sesteli* ke na kılame hes-
nêne qayde kotêne.

Sala desto serdın cı nêreso!

Nasêde *Memê Bomi* beno, namê xo
Usiv o. Kuno raa *Memedi* ver, vano:

"Apo tı Heq kena mı sero kılamê
vace!"

Memed vano:

"*Usiv Usiv* malê to esto, ceniya to
esta! Tı mı ra çı wazena? Ez kılama
çike to sero vaci?"

Usiv sero keno sur, vano:

"Nê Apo nê! Gereke jüye tı mı
sero vacê!"

Memed qayit keno ke yaxê xo
Usivi dest ra nêxelesneno ra, vano:

Usivê mi gune qurbo

Yê to hewes o

Heqi nawo ke do to, to rê beso

Duwayi bike, vacê

"*Sala desto serdın cı nêreso!*"

Reyê ez vera nişi!

Çê *Ismayil Axayê Sampasayi* veyve
kerdo. *Husenê Kurêsice* wekilê Çê
Miri biyo. Çê *Miri* gureto u rusno,
vato "So *Ismayil Axay* de tenê dest
berze karê veyvi!"

Kuyo, *Ismayil Axa* ki jê Çê *Miri*
Çarekıc o. Veyve de ceyiz kerdo ra...
Haleta pêrtine danê cı, tawa nêvecenê
Memedi nêdanê. *Zerrê Memedi* wayrê
veyvi ra zaf şikino. Fetelneno ano za-
may sero kılamê veceno:

Guno qurbo, koyi biyê weşi

Zama veto serê boni

Mendo ro kudikê heşi

Mem vano

"*Apo gori ala tı yitka vunde*

reyê ez vera nişi!"

Rew sonu dina heqiye!

Memed veyvê çê *Ismayil Axayê Sam-
pasayi* de kılamê erzeno *Husenê Ku-
rêsice* ser. Kuyo yi haleti nêda *Meme-
di*, vato:

Sampasa verde şüye

Kebab ardo noro ke

Mendoro cendegê litye

Husenê Kurêsice vano

"*Wedarê ez pariyê buri*

Wekilê çê Miri yane

Rew sonu dina heqiye!"

Xêrê ma u piyê tü yo!

Çüyê *Memedi* kuino ra jü firawuni
dest. Cêno çü hurdemena sero ra keno
qefçiliya isani ra. Xevera *Memedi* na
hal ra çine bena. Seke yeno çüyê xo

cêno, destê xo beno ciyin. Uyo ke
qefçiliye keno çü ra *Memedi* ra pers
keno, vano:

"*Memo* u çık o?"

Memed vano:

Gune qurbo, no çü yo

Nawo ke pıra ci yo

Xêrê ma u piyê tü yo!

Na cısnıya Hesenê Mumını

Jü ki vanê çê *Samali* veyvê lacê xo
Memedi kerdo. Cênê veyve de kayê
vecenê. *Memi* giredanê cı ra pers
kenê:

"*Maa* to merda, piyê to merdo,
lacê to merdo se vana?"

Hesenê Avdelici vanê, reseno ke
Memed pê giredo esto ra xo, vıneto.

Vanê:

"*Cenika* to merda!.."

Memedi cênê merrednenê hard ra,
nata bota kas kenê. Resen onca *Hese-
nê Avdelici* dest der o. Veyve de tayê
vanê:

"*Lawo* guneka, sîma nîka ni
kısênê!"

Memed sekeno, xo nine dest ra xe-
lesneno ra u xo çêver ra erzeno tever.
Dime ra yeno zerre, vano:

Mireba verde vaşi, tumi

Sermiyanê çê Samali biyo *Hesenê*
Mumını

Va ke ano dano Memedê to dest pake-
ta tutını

Va ke ala tı qene biçarne ez de cı..i

Cısnıye şêro hetê Qırdumi

Cısnıye şêro Xece

Xece vaco

"*Na cısnıya Hesenê Mumını!*"

Şiya gul u sosine

Mavenê *Çê Miri* be *Memê Bomi* ra beno ra. *Çê Miri, Memedi* ra "bar" vanê. Yanê vanê "Hardê ma ra veciye so!" *Çê Miri* Carekıc ê. *Memo Bom* ke hardê nine ra vecino, sono hetê Balabano de Çarekıcêde bini rê beno dewız. Nêzo werte ra çıxa zaman vêreno ra, ni axayê nêwi raştê *Memedi* yenê. Cı ra pers kenê, vanê:

"*Memo* çitur o, ma rındi me ya *Çê Sawşen Begi* rındê?"

Memed ebe na qesanê xu yê weso cüa bê yine dano:

Şiya Çê Miri

şiya gul u sosin a!
Şiya Çarekanê binu
şiya sinca boyina!

Na qesa ahengdara *Memê Bomi* sona *Çê Miri* gos de. Na qesa. *Çê Sawşen Begi* rê wes yena, vanê «*Memê Bomi* wertê Çarekanê binu de paya ma kerda berz."

Peyêcu *Memedi* ro wesênênê vanê "Bê onca hardê xo de cabe."

Memed ebe na baqlêni sono miradê xo ser.

Şiyo ro herê dı goşi!

Çê Mistefayê Heyderici de milet niştê ro, xo rê qesey kenê. Lacê *Mistefayê Heyderici* kuino zerre, *Memedi* ra vano:

"*Bomo* çiko tu onca sari xapêna?"

Memo Bom, *Mistefayê Heyderici* ra pers keno, vano:

"*Mistefa* tu ke rajiya, ez ni lacê to *Zeyneli* sero jüye vaci?"

Vano:

"Vace *Memed* qe meterse!"

Memo Bom xo çarneno laci, vano:

Mireba verde ribeşi

No Zeynelê lacê to

Şiyoro herê dı goşi!

Şêro dest u royê piyê sîma reso!

Memo Bom Balabano de şiyoy veyve. Giregranê wuckayi bê xebera *Memedi* fisqiyê heywano kerdo binê qılawuni u tutın ki kerdo sero u ardo do *Memedi*. *Memedi* qılawun gureto xo dest u nezeliyo çı simito. Tutın ke vêseno qedino, nara fisqi vêseno. *Memed* hasarê cı beno ke no fisqi yo simeno. Hama qe xo de beli nêkeno, nêdano tever. *Memedi* fisqi zerre u can ra onto, pakayê xo ra kerdo tever. Yiyê ke ebe *Memedi* kay kenê, cı ra pers kenê, vanê:

"*Memo* tutinê qılawuni wes o?"

Memedi vato:

Wes o, wes o, wes o!

Eke esto, mi rê qılawunêna deke

Şêro dest u royê piyê sîma reso!

Dı se u poncas qıram cı ra noqsane!

Memed sono *Çê Miri* ke pilê *Kemico* ki hawo ucıka ro. Anê xonçike nanêro u nu oncenê. *Memed* ki sono sıfrı ser. Pilê *Kemico* rajı nêbeno *Memed* yi de sıfrı sero roniso. *Memed* hayro cı beno, vano:

Kemane Kemane

Düri ra ke qayit kerd temame

Eke na terazi ser

Dı se u poncas qıram cı ra noqsane!

Leso to yê Memê Bomi bo!

Lacê pirê *Memê Bomi* hona doman beno. *Mem* laceki cêno xo vırane tey kay keno, pê sa beno. Bostu *Wertiyê* de cıranêde *Memê Bomi* esto, cı ra vanê *Husê Buvike*. No zaf ebe qêret biyo. *Memed* layeki zaniyanê xo sero erzenowe, vano:

Memê to qurbanê to bo

Leso to yê Memê Bomi bo

Qêretê to yê Husê Buvike bo!

Paketa tutını

Memed sono *Mireba* de veyve. *Wayrê* veyvi anê halete danê miletı. Cênê paketê tutın ki danê *Memedi*. *Memed* pê haleta xo qayıl nêbeno. Naye ser niya vano:

Mireba raştê tumi

Anê danê Memê xo paketa tutını

Nino werdene derdê ronê Ruveketê boyini!

Çê Miri yêrxat do arê, milet cı rê gurino. Cênê dewızo rusnenê çê *Ruveketici*, ucıka ra ron danê ardene. Ebe ni ronı yêrxatı rê werdene pocenê. *Memo Bom* ki ni yêrxatı de beno. Nun oncenê ke çı boncê, ron heni tuzo ke qe nino werdene! Naye ser *Memed* vano:

Fême verde burri, tumi

Nino werdene derdê ronê Ruveketê boyini

Hawt serri do arê

Sewêki dermanê tewraniye rê kerdo

qutiya zeytuni

Sima ke Heq kenê kebaniye biyarê
yitka

Ez dolimêde ci...!

Memed ke naye vano, na kılama di
benê resnenê Xanîme. Xanîme Memedi
bena sanena çüyo ver. Çüyê, di
çü... Canê Memedi vêseno, vano:

Fême verde dara teke

Xanîmi Heq kena

Qesanê raa Ruvekete tede meke

Gunê qurbo, çixa zor o

Çüyo ke gineno verê kaleke!

**Pepugê usarri çêverê ma de
wendo!**

Mireba de veyve beno. Memed ki
urzeno ra xo rê sono veyve. Dawul u
zurna danêpiro, govende cênê. Dime ra
anê haleto kenê vila. Haleti her keşi rê
kuinê, jü Memed bê halete maneno.
Kes tawa ci nêdano. Naye ser Memed
vano:

Mireba verde bend o

Wertê na veyveçü de xora Mem bê ha-
lete mendo

Lac vano ke "Bawo her keşi haleta xo
gureta

Jü Mem bê halete mendo!"

Pi vano ke "Biko, biko ma se bikeri

Ma ke no veyve kerdo, Pepugê usarri
çêverê ma de wendo!"

A node maa lacê to!

Bostu Wertiyê de derezayê Memê
Bomî veyve kenê. Veyve ke qedino,
nafa ki san de zamay benê danê zerre.
Yanê kenê lewê veyvike! Maa zamayi
yena Memedi ra vana:

"Apo Memed recayi bike, ez laye-
ki benu danu zerre!"

Memed vano:

Baxire verde beno so

Himetê Memedi, yê des u di wucaxo

Lacê to xo ra tawa besekerd kerd

Eke nêkerd a node maa lacê to!

Ma rê dewizê niyanêni lazîmê!

Mirê Memedi, Hesen Begi, Memed
hardê xo ra veto. Memed bê cixara
mendo u xo rê Erzingan de fetelino.
Qayit keno ke hawo di begleri xo rê
ucika de reqi simenê. Memed hetê ra
terseno «vano lawo ni serxos ê, nêbo
ke mîrodê!», heto bin ra ki giran giran
hetê nine ra sono. Seke yeno dustê
nine, ni vengê Memedi danê. Vanê:

"Tî dewizê kami ya?"

Memed vano:

"Ez dewizê çê Miri yane."

Vanê:

"Mirê sima sima rê rind o?"

Memed vano:

"Heq kederê sima medo, sima ki
mordemê pili yê!"

Dime ra vano:

Şiya axayê ma şiya baxi ya

Şiya axayanê bino şiya sinci ya

Sona mordemi sere ra

Yenê lew nanê riyê Memedi ra,
anê çend paketi cixaran danê ci u vanê:

"Ma rê dewizê niyanêni lazîmê!"

Memed ke cixaranê xo cêno, dano
ra. Qe xo duma niya nêdano!

Manga çurîkine ra Boxê Qerşî!

Memed wertê dewe de sono... Cezayi-
ra çê Murti qirena, vana:

"Pasa, Pasa!"

Venga lacê xo dana. Memed vano:

"Qurbo, melemi Pasa kam o?"

Vana:

"Venga Pasa yê ma danu."

Memed vano:

Ey, ey, ey!

Manga çurîkine ra Boxê Qerşî

Dest nanu qena Xanîme ra

Qa na Xanîme ra tum Pasayi biyê, ve-
ciyoro erşî!

Xêrê ma u piyê tû yo!

Sarê Karsuko, binê Karsuko de rastê
Memedi benê. Nine ra jü ki Rîzê Alê
Keki biyo. Ni çüyê Memi cênê kenê
ci ra, anê lewê Memedi de nanêro.
Vanê:

"Memo u çik o?"

Vano:

Qurbo no çü yo

Mem yolçi yo

Çü qimetli yo

Ciyo ke serê çü ra

Xêrê ma u piyê tû yo!

Genciye worxana qutmi ya!

Memed sono Axpasor. Xebera Ceniya
Dewrês Eylasî nêbena. Dewrês Eylas
birayê Dewrês Ezizi beno. Peyêcu
Memed ke dot ra cêreno ra yeno, onca
Axpasor ra vêreno ra. Venga Ceniya
Dewrês Elyasî danê, vanê "Bê Memo
Bom amo!" Cenike urzena ra sona qo-
naxê Memedi. Memed sono destê Ce-
niya Dewrês Eylasî. Cenike vana
"Memo tî ki rind biya kokim!"

Memed vano:

*Heya hey a qurbo
Genciye worxana qutmi ya
Kaliye worxana bê ri ya
Eştê kosê andali
Lingo ver ra şiya!*

Niya ki vacina:

*Genciye genciye
Worxana qutmîye
Kaliyê, worxana bê ri ye
Na dina ocaxkore
Keşî rê mal nêbiye!*

Eke *Ceniya Dewrês Eylashi* na qes-
onê weso hesnena, çimê xo benê pîrri.
Nisenaro xo rê mîrdî berbena.

Sa sayênî nêkeno!

Pune de *Sayê Heyderici* qerpuji ramî-
tê. *Memed* yeno Pune, vano:

"*Sawo*, qerpuzê dî qerpuzo bîde
mî! Ez xo rê berji terkiyê Pamuxe,
beri burî!"

Sa vano:

"*Bomo* perêyi estê perêyi?"

Memed vano:

"*Qurbo*, perêy ke mî de bibê *Xîzan*
nawo yitka de, *Xîzan* de ki cênu. Mî
de perêyi çinê! Tî yê ma wa, dî qerpu-
zu bîde mî!"

Sayi onca vato:

"Nê, nê pero bîde!"

Memedi vato:

*Memleketi persena ver yemis o
Baxure pîr kero Sultan Duzgîn pano
Sala Sayî bıkiso
Sa sayênî nêkeno!*

Çüyê di binê çüyo mekerô!

Rîza Efendi ke sono *Erzangan*, *Dursîn*
Efendi cêno dî paketi tutin yi de *Me-
medi* rê rusneno. *Rîza Efendi*, *Mera-*

şiyê de raştê *Memedi* yeno. *Paketanê*
tutini dano *Memedi*. *Memed* riyê xo
çarneno *Qızılbel* vano:

*Seweta na dî paketi niyo
No Qızılbel ke kabê min o
Çüyê di binê çüyo mekerô!*

Memed heni berba, va ke "*Dursîn*
Efendi mî rê tutin burisno merusno,
ez yi ra hez kenu!"

**Nino ontene derdê lacê Abasê
Avdelîji!**

Veyve beno. *Lacê Abasî* xaftula çü
kuino kaleka *Memedi* ra. *Memed*
vano:

"*Ero* qêda vînde, *ero* bela vînde, *ero*
bîko vînde!"

Se keno no nêvîndeno. *Niyadano*
ke nêvîndeno, vano:

*Vare vara koyî biyê duji
Ala qayê nino ontene
Derdê lacê Abasê Avdelîji
.....*

Alla u Mehemed ya Eli yo!

Memê Bomi ke namê lacanê xo va-
têne, niya ebe aheng nê nê têdîma:

*Mirzali yo
Hesen Ali yo
Hemed yolçi yo
Cebeli yo
Alla u Mehemed ya Eli yo!*

Mî de diya te kî... !

Memo Bom yeno çê axayi. *Qayit*
keno ke çêna axayi hawa bostan der
a. Cî ra vano:

"*Gune* qurbo, dî piyazo bîde *Memê*
xo!"

Çêneke piyazo *Memedi* nêdana.
Memed qarîno. Hetê ra destê mana

xîravîne de çêneke rê saneno ra, hetê
ra ki *Kirdaski* de xeberî dano. Vano:

"Mî de diya te kî... ! (Mî de daka
to ke..!).

Çêneke remena, no nanoro dime!
Vanê çêneke ne *Kirmanciki* zanîtêne,
ne ki *Kirdaski*... Çê axayi teyna *Tırki*
musnabi cî. Çêneke rastê *pirika* xo
bena u cî ra pers kena:

"Ni mordemeki mî ra va ke «mî de
diya te kî... !» no çîbawo?"

Pirike çêneke cêna yenê lewê *Me-
medi*. Vana:

"*Memo* to çêneke rê se va?"

Mem vano:

"*Xanımı* ez se vacî! «mî cî ra va dî
sarey piyazo bîde mî!» Aye nêdayî,
remê. Ezî ki xo rê dîma amane."

*Xanım*e vana:

"*Ero* kutîk, çêneke vana to destê
xo *niya* kerdo. Vato «mî de diya te
kî... !»

Naye ser *Memo Bom* urzeno ra re-
meno. *Xanım*e ki xo rê dîma qayit
kena, huyîna!

Qena Kurre ra çawus!..

Sonê çê *Hemedê Silêmani* rê kinkor
çinenê. Çawusê serê nine ki *Usivê*
Kurri beno. *Memed* kîlamo erzeno
Usivê Kurri ser, *Usivê Kurri* ki erzeno
Memê Bomi ser... *Usiv* riyê *Memedi*
ra nino warr. *Memed* qarîno, vano:

Qena Kurre ra çawus, qena *Kola*
Gewre ra tucar, no coru biyo?!

**Comerdênî layiqê yê Serênî
ya!**

Memed rastê xortekê beno. Cî ra pers
keno:

"*Qurbo*, tî çê kami ra wa?"

Xortek vano:

"Ez çê *Memedê Mikayili* ra

wane."

Memed vano:

"Piyê to mordemode rind o. Ma namê tû yo xêr çik o?"

Xortek vano:

"Namê mı *Comerd* o."

Memed vano:

"Eee! Qena mı, qena to be *Comerdêni*! *Comerdêni* layiqê yê *Serêni* ya!"

Biya maa xo ki serrne!

Kemero oncenê seweta qonaxê *Miri*. Her jû kemera xo nano ro poştîya xo ser, ano qonax. *Memed* ki wertê na sari de biyo. Kemero danêro poştîya *Memedi* ser. Cayê kemero qonax ra xêlê duri beno. *Memed* hata ke reseno qonax, kam ke rastê cı yeno kemerêda xo nanoro poştîya *Memedi* ser. Tavi *Memed* binê na barê girani de vîşino. Uyo ke kemero dano poştîya *Memedi* ser, cı ra pers keno:

"*Memo* beso?"

Mem vano:

"Gune qurbo, to kemeri hard de nê-verdayi. Eke senikê, biya maa xo ki serrne!"

Ez çitur ni ra mîrrd bi!

Çê Miri rê Arê Mazane virazenê. We-sênenê dewizo ra yêrxat danê arê. Tavi bê pere gurênenê. *Memo Bom* ki nine de beno. Ebe dawul u zurna ra vaa arêyi vecenê. Ebe dawul zurna ra vaşni sarebirnê, mini sanêpê, yêrxati rê gost u bulxur oncenê. Vanê yêrxat niştoro nû weno, *Pasa Beg* ki sero têtetelino. *Memo Bom* qeflê verêni de nisenoro tey weno. Yi vazenê ra, qeflo diyên nisenoro. *Mem* biyo "Piyo Qer", cayê xo de ronîşte wo! Nun ke yeno ontene, *Memed* yine de ki weno. Dime ra qeflo hirêyên yeno, hama *Memed* qe xo nêlewneno! *Memedi* çim de biyo ke na qeflê peyêni de ki nu boro. *Pasa Bego* ke mîleti sero têtetelino, damis nêbeno vano:

"*Memed* tı neyi de ki nêurzena ra, hona mîrrd nêbiya!"

Memed vano:

"Gune qurbo, *Mem* heşirê to bo! 366 dewê to estê. To çim de nêaseno, mîrrd nêbena; no tasikê bulxurê mı çı ra to çim de aseno? Ez çitur ni ra mîrrd bi!"

Vanê *Pasa Beg* verde mend, riyê xo çarna u fekê xo de kerd mîllellne şî!

**TAYÊ
QESÊ AHENGDARÊ
MEMÊ BOMI**

Hemedê Silêmani, Hemedê Silêmani

Çemçikê seyteni

Hemedê Silêmani

Şüye ra nayiro gami

Obege vana "Qosu tı uca vînde

Ez yitka jüye panîl!"

Heyder Çawuşî pers kena, xînamiyê Masikan o

Çêwo ke cı rê rîndo, tam ser-mîyan o

Çêwo ke cı rê rînd niyo, ebe mixi bine de tadano!

Gewa zati

Ma sero kîlami vatî

Namê ma kerd çengê welatî!

Gencêni orxana qutmi ya

Kokimêni orxana bê ri ya

Niya ama, niya şiyal

Qurbo, Bostu Wertîye verde dari

Pak a cenîya muxtarî!

Masikan e, Masikan e

Jê sîmerê kadînan e

Mordemî ke tevda boye danê!

Gune qurbo, çê piyê Kiba mı

Mal berdo suka Erzingani de roto

Kiba mı derdê çêna xo gureto!

No tam tamode weso

Şêro dest u royê merdanê sîma resol

Masikan e, Masikan e

Zerre ra pixike be pasanel

Cenîya All yê Xane

Qoru ra biya giran e

Vana "Bê lewê panel!"

Ez vengê xo bîbirni no bîzîrro!

Memed kîlamo vano. Cenike lacê xo kerdo xo virane (virare), lewe de ronîşte biya. Lacey nêvîndeno, berbeno! Eke berbeno, *Memed* vano:

"Kîlê dı heri têlewe de nêzurrenê! Ya vengê ni bîbirnê ez vaci ya ki ez vengê xo bîbirni no bîzîrro!"

DI NAVBERA SALÊN 1582 - 1839 DE PIRTÛKÊN KURDNASIYÊ BI ZIMANÊN FRENSÎ, İNGİLİSÎ Û ALMANÎ

FERHAD PİRBAL

Ev kurte bibliografya ji beşek kemê pirtûkên Kurdnasiyê pêk hatiye. Berhemên İngilîsî, Frensi û Almanî yên ku di navbera salên 1582-1839 de di derheqa Kurdistan û Kurdan de hatine weşandin, tenê ew di vîr de hatine pêşkêş kirin. Bi tomerî ji navê 91 pirtûkan pêk hatiye.

Ji bo ronikîrîna tarîx, jiyîna cîva - ki, çand û gîş rûyên jiyîna gelê Kurd bê guman ev çavkaniyên kevn û klasîk xwedî nîrx û giringiyek mezînin. Xasîma kesên lêkolînvan û lêger divêkar û xebatî xwe de van çavkaniyan bi kar binî û bi awakî zanîstî jê îstîfade bikin. Rûyek dinê vê meselê ji ev e ku, zana û ronakbirên Kurd ji bo wergerandîna van berhemên hêja û giranbîha ji hewl bidî û rojek berê wan bixînin kîtêbxana Kurdi, ku mirovên daxwazkar bîkarîbî jê agahdar bibî.

1. L. RAUTOOLFF, *Aigentliche Beschreibung der Raiss So er vor die-serzeit gegen Auffgang in die Morgenländer fürnehmlich Syriam, Judeam, Arabiam, Mezopotamiam, Babyloniam, Assyriam, Armeniam*; Frankfurt am Main, 1582, 487 s.

(Notên Fireh di Derheqa Gerana Welatên Rohilatê de)

2. O. DAPPER, *Asie Oder ausführliche Beschreibung des Reichs des Grossen Mogols... Nebst einer vollkommenen Vorstellung des Königreichs Persien, wie auch... Kurdistan und anderer benachbarten Länder*. Christoff Beern, Bd. 1-11, Nürnberg 1681, Bd. 1, 304 s.; Bd. 11, 174 s.

(Notên ji Gerana Welatê Mezînin ya Moxol, Di Derheqa Pers, Kurdistan û Welatên Cîran de)

3. R. POCOCKE, *A description of the East and Som other contries. Observation on Egypt, Palastine or the Holy Land, Syria, Mesopotam, Cyprus and Candia*; Vol. 1-11, 1745, pt. 1, xi, 268 p.; pt. 11, vii, 308 p.

(Di Derheqa Rohilatê û Hinek Welatên Dîn de - Mîsîr, Fîlîstîn, Suriye, Mezopotamya, Qîbrîs û Gîrît)

4. *Voyages de RICHARD POCOCT en Orient dans l'Egypte, l'Arabie, la Palastine, la Syrie, la Grece*. Traduit de l'anglais. Vol. 1-vii, Paris 1772-1773; Vol. 1-vii, 1772, 501p. (483-484, 497).

(Di Derheqa Rohilatê û Hinek Welatên Dîn de - Mîsîr, Fîlîstîn, Suriye, Mezopotamya, Qîbrîs û Gîrît)

5. *Beschreibung des Morgenlandes und einiger andern Länder*. Neue Aus-

gabe Von Dr. J.F.BEYER und mit Anmerkungen erläutert Von Dr. Joh. CHRISTIAN DANIEL SCHREBER. T. 1-II, Erlangen, 1791-1792; T. II, 1792, 392 s. (283-).

(Danasinek dî Derheqa Rohlat û Çend Welatên Wê de)

6. C. NIEBUHR, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern imliegenden Ländern*. Bd. 1-II. Kopenhagen 1774-1778; (16), 479 s. L II. Taf. (T. II, 93-181, 293, 334, 398-422).

(Gerrek jî bo Erebistan û Welatên Nêzê)

7. C. F. VOLNEY, *Voyage en Syrie et en Egypte, pendant les années 1783-1785*. Vol. 1-II, Paris 1787; Vol. 1, xvi+383 p., Carte; Vol. II, 458, iv, p. ill.

2. ed. vol. 1-II, Paris 1799.

3. ed. vol. 1-II, Paris 1809

(T. I, 340-344, 383, T. II, 128-130, 246, 383-385).

(Dî Salên 1783-1785 de Gerrek jî bo Suriya û Mısır)

8. J. JACKSON, *Journey from India towards England in the year 1797; by a route commonly called over-land, through countries, particularly between the rivers Euphrates and Tigris through Kurdistan (Kurdistan-FP), Diarbekir, Armenia and Natolia (Anatolia-FP)*, London, 1799, xvi, 227 p. map.

(Dî Sala 1797 de Bî Rêya Erdin ve Gerrek jî Hindistan, Kurdistan a navbera Ferat û Diclê, Diyarbekir, Ermenistan, Anatolia heya İngilistan)

9. A. De GARDANE, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808*, Paris. J. MOSSY 1809, 128, 52 p.

(Gerrnama Gerrana Mîna a li

Ser Tirkîyê Heya Asiya û Persê dî 1807-1808'an de)

10. J. MORIER, *Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the years 1808-1809*, London, 1812, xvi, 438 p., 3 maps, ill.

(Gerrek jî bo Pers, Ermenistan, Asiya-Bîçûk û Konstaninopolê)

11. *Voyage en Perse, en Arménie, en Asie Mineure et a Constantinople (1808-1809)*, Trad. de l'anglais par M.E ..., T. 1-II, Paris, 1813, t. I. ix 351 p., t. II, 346 p. t. III, xvii, 312 p.

(Gerrek jî bo Pers, Ermenistan, Asiya-Bîçûk û Konstaninopolê)

12. *Reise durch Persien, Armenien, und Klein Asien (1808-1809)*, Weimar, 1815, iv, 219 s. Karte.

(Gerrek jî bo Îran, Ermenistan û Asiya-Bîçûk dî 1808-1809 de)

13. J. M. KINNEIR, *A geographical memoir of the Persian empire*, London 1813, viii, 486 p. map.

(Lêhurbûnên Coxrafî li ser Împaratoriya Pers)

14. *Memoires géographiques Sur l'empire de Perse*, T. 1-II, phg., 1827; t. 4, vi. 400 p., Carte; t. II, 479 p.

(Lêhurbûnên Coxrafî li ser Împaratoriya Pers)

15. J. F. X. ROUSSEAU, *Extrait de l'itinéraire d'un voyage en Perse par la voie de Bagdad (Mines de l'Orient)*, Wien, 1813, Bd. III, s. 85-98.

(Têbiniyên Gerrana Bexdayê bo Îran)

16. J. M. KINNEIR. *Journey through Asia Minor, Armenia and Koor-*

distan (Kurdistan-FP) (1813-1814), London 1818, xii, 603 p. map.

(Gerranên Mîna jî bo Asiya-Bîçûk, Ermenistan û Kurdistan)

17. J. M. KINNEIR, *Voyage dans l'Asie Mineure, Arménie et le Koordistan (1813-1814)*, Trad. de l'anglais par N. P. RIN, T. 1-II Paris 1818, 428 p.; T. II, 461 P. Carte.

(Gerranên Mîna jî bo Asiya-Bîçûk, Ermenistan û Kurdistan)

18. J. M. KINNEIR, *Reise durch Klein Asien, Armenien und Kurdistan (1813-1814)*, Aus dem Englischen, Weimar 1821, iv, 480, 10 s.

(Gerranên Mîna jî bo Asiya-Bîçûk, Ermenistan û Kurdistan dî 1813-1814 de)

19. G. CAMDANILE, *Storia della regione di Kurdistan della*, Napoli 1818.

(Diroka Dewera Kurdistan)

20. J. MORIER. *A Second journey through Persia, Armenia and Asia Minor (1810-1816)*, London 1818, viii, 435 p. 2 maps, ill.

(Gerra Mîna a Duwem jî bo Pers, Ermenistan û Asiya Bîçûk dî 1810-1816 de)

21. J. MORIER, *Second voyage en Perse, en Arménie et dans l'Asie Mineure, fait de 1810 a 1816*, Trad. de l'anglais par M***, T. II, Paris, 1818, t. I, x. 464 . t II 462 p.

(Gerra Mîna a Duwem jî bo Pers, Ermenistan û Asiya Bîçûk dî 1810-1816 de)

22. *Zweite Reise durch Persien, Armenien und Kleinasien (1810-1816)*, Aus dem Englischen, Weimar 1820, x, 454 s.

(Gerra Mîna a Duwem jî bo Pers, Ermenistan û Asiya

Biçûk dî 1810-1816 de)

23. W. OUSELEY, *Travels in Various Countries of the East more particularly Persia*, Vol. 1-ii, London 1819-1823; Vol. iii, 1823, 600 p. 20 pl., (T. iii 448 - 466).

(Gerrek jî Bo Welatên Cihêcihêyên Rohilatê û Xasîma jî Bo Îran)

24. A. JAUBERT, *Reise durch Armenien und Persia*. Nach dem Französischen, Aena 1822, 200 s.

(Gerrek jî bo Ermenistan û Îran)

25. J. F. X. ROUSSEAU, *Notice sur la carte general des pachaliks de Bagdad*, Recueil des voyages et de memoires publie par la Societe de Geographie, Paris 1825, t. ii, pp. 124-244, Carte.

(Têbiniyên Gerrana Bexdayê bo Îran)

26. G. KEPPEL, *Personal narrative of a journey from India to England by Bussurah- Kurdistan in the year 1824*, London 1827, xii, 338 p. map.; 2 ed. Vol. 1-vii, 1827, 672 p. ill.; 3 ed. Vol. 1-ii, 1834; 4 ed. 1837.

(Serboriyên Min dî Derheqa Gerra bî Rêya Basra-Kurdistan ve bo Îngilistan dî Sala 1824 de)

27. G. KEPPEL, *Personal narrative of travels in Babylonia, Assyria, Media (1824)*, Third ed. Vol. 1-ii, London 1827, Vol. 1, xii, 333 p. map. Vol. ii, vii, 351 p.

(Serboriyên Mia dî Derheqa Gerra Babil û Asur û Medya de -1824)

28. T. B. ARMSTRONG, *Journal*

of travels in the Seat of war during the last two Campaigns of russia and Turkey, intended as a itinerary through the South of Russia, Georgia, Koordistan and Asia Minor; London 1831, xvi, 242 p. map. ill.

29. R. MIGNAN, *Journal of a tour throug Georgia, Persia and Mesopotamia*, JASB. 1834-1835, Vol. iii, pp. 271-280, 332-339, 456-463, 576-590, Vol. iv, pp. 602-620.

(Gernama Gerra Gurcistan û Îran û Mwzopotamya, JASB 1834-1835, Vol. iii)

30. G. HÖRNLE - E. SCHNEIDER (*Auszug aus dem Tagenbuche der Brüder*), *Über ihre Reise nach Urmia und einigen andern Kurdendistrikten im Westen dieser stad.* - Baseler Magazin für die neueste Geschinchte der evangelischen Mission und Bibelgesellschaften- 1831, H.3, s. 481-510.

(Têbiniyên Rojane yên Herdu Biran dî Derheqa Gerana jî Kurdistana Roava Heya Urmîyê û Çend Navçeyên Roavayê Urmîyê de)

31. Cl. J. RICH, *Narrative of a residence in Koordistan and on the Site of ancien Nineweh*, Vol. 1-ii, London 1836, 808 p. ill. maps.

(Biraninên Gerra Kurdistan û Ninowayê)

32. RICH, Cl. J. *Relation d'une residence dans le Kurdistan*, publie par Mme Veuve Rich, London 1836, xxxiii, 398 p. Carte.

(Biraninên Gerrek Kurdistan)

33. HORNLE, G. *Salneider E. Untersuchungsreise der beiden Missionarien Von Tabris -provinz Kurdistan*, Von 6 Juni bis 2 Sept. 1838-

«Baseler Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Mission und Bibelgesellschaften», 1837, H.3, s. 459-499.

(Gera Du Misyoneran Ji Tewrêz bo Kurdistanê dî Navbera 6'ê Hîzêranê û 2 yê Îlon a 1838 de)

34. W. F. AINSWORTH, *Notes of a journey from Constantinople by Heraclea, to Angora in the autumn of 1838*. JRGS 1839, Vol. ix, pp. 216-276.

35. H. C. RAWLINSON, *Notes on a march from Zohab, at the foot of Zagros and from thence through the province of Luristan to Kirmansha, in the year 1836*. -JRGS 1839, Vol. ix, pp. 26-116, map.

(Gernama Gerra jî Zohaba berpêşê Zagrosê û bî Rêya Ser Loristanê ve jî bo Kırmanşahê dî Sala 1836 de)

36. H. C. RAWLINSON, *Sketch of a journey from Tabriz to Bagdad throug Kurdistan*, «United Service Journal», London 1839, Vol. iii, p. 157.

(Gernama Gerra jî Tewrêzê Heya Bexda bî Ser Kurdistanê ve)

37. Poullet, *Nouvelles relation du Levant qui contiennent diverses remarques fort curieuses du plusieurs peuples. Avec une exacte description de l'Empire Turque, de l'Asie Mineure ou Natolie, des deux Armenienes, du Courdistan, du Diarbek et du Royaume de Perse*; Paris, 1668, 624 p. 24 Cartes (Kurdes: xxiv, xxi, pp. 340-376).

(Dî Rohilata Nêzik de Peywendiyên Gele Balkêş ên Nav-

bera Gelên Cihê û Taswîrek Rast dî Derheqa Cîvata Împaratoriya Tirk an Anatolia û Herdu Ermenistan û Kurdistan û Diyarbekir û Qiraliyeta Îranê)

38. VALLE PIETRO DELLA, *Reiss-Beschreibung in Unterschiedliche Theile der Welt, nehmlich in Turkey, Egypten, Palestin, Persien*; Genff: 1674. (Kurdes: T.1, p. 686; T. 11, pp. 36, 41, 46, 55, 56, 7a, 8a, 10a, 1096).

39. P. RYCAUT, *The history of the Turkish Empire from 1623 to 1677*, London: 1680, 352 p. (pp. 92-96).

(Diroka Împaratoriya Tirk)

40. P. TOURNETFORT, *Voyage into the Levant*, Vol. 1-11, London 1718, (Vol. 11, 199-205).

(Gerrek jî bo Rohîlata Naverast)

41. MOSIS CHOENENSIS, *Historiae Armenicae*, Libri. 11, London 1736, xiv, 412 p.

(Diroka Ermenistan)

42. J. OTTER, *Voyage en Turquie et en Perse*, Paris 1748, T. 1, 415 p.; T. 11, 386 p.

(Gerrek jî bo Tirkîyê û Îran)

43. J. OTTER, *Reise in die Turkey und nach Persien*, Nürnberg, M.J. Bauer 1781-1789.

(Gerrek dî Tirkîyê û Îran de)

44. Monsieur D'Herbelot - Maestricht, *Bibliothèque Orientale, ou dictionnaire Universel, contenant généralement tout ce qui regarde les peuples de l'Orient*; par: 1776, xxvi, 954 p. (317,706, 807,839, 841)

(Fêrhenga Rohîlatê an Lênhêrin dî Derheqa Gelan de)

45. J. C. G HAYNE, *Abhandlung Über die Kriegskunst der Türken: Griechen, Armenier, Araber, Drusen, Kurden*, Berlin-Stettin 1783, xxxvi, 455 s.

(Lêkolînek lî ser Sîneta Ceng dî Tirkan de: Yunanlîlar, Ermenîler, Araplîlar, Dürzûler ve Kûrtler)

46. ...*Natolien, Georgien, Armenien, Kurdistan, Irak und Al-Dschesira*, Berlin-Leipzig: 1799, xxii, 508 s. 2 kart (Kurdistan s. 252-295).

(...Gurcistan, Ermenistan, Kurdistan, Iraq û El-Cîzîre)

47. G.A. OLIVIER, *Voyage dans l'Empire Ottoman, L'Égypte et la Perse*; Vol. 1-iv, Paris, H.Agasse (1801)- 1807, 522 p. atlas (T. iv).

(Gerranek jî bo Împaratoriya Osmani û Persê)

48. J.F.X. ROUSSEAU, *Description du pachalik de Bagdad*, par M***, Paris 1809, viii, 261 p. (29, 31, 99-103, 115, 193, 210), (93, 97, 98, 185-210), (CM. N. 2519).

(Taswîra Wilayeta Bexdayê)

49. J. Saint-Martin, *Memoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris, Imp. Royale, 1818-1819, xii, 450 p.

(Bîranînên Dîroki û Coxrafî dî Derheqa Ermenistanê de)

50. A. DUPRE, *Voyage en Perse (1807-1809), amie, accompagnée d'une Carte dressée par M.Lapie*, Vol. 1-11, Paris 1819. (Vol. 1, *Détails historiques et topographiques sur le Kurdistan*, pp. 89-98; Vol. 11, *Les Curdes*; pp. 275- 276, 464-465; Vol. 1, *Les Yezidis*, pp. 103-109).

(Gerrek jî bo Pers dî 1807-1809, Lî gor Xerîta M. Lapie Seranser Topoxrafîya Anatolia

û Mezopotamîya û Kurdistanê û Detayên Tarîxî)

51. W. A. HEUDE, *Voyage up the Persian and a journey overland in 1817*, London 1819, x, 252 p.

(Bî Rêya Erd ve Gerek jî bo Persê)

52. *Voyage uu Golf Persique*, Paris 1820, 358 p. (ix)

(Gerek jî bo Hurmuzê)

53. J. M. TANCOIGNE, *Lettres Sur la Perse et la Turquie d'Asie*, 2T, Paris 1819, (T.1, Lettre 9. et 10; T2, lettre 28: Curdes).

(Name dî Derheqa Îran u Tirkîya Assiyê de)

54. P. A. JAUBERT, *Voyage en Arménie et en Perse*, Paris, Ducrocq 1821, 368 p. Carte.

(Gerek jî bo Ermenistan û Pers)

55. R. KER-PORTER, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia (1817-1819-1820)*, Vol. 1-11, London. Longman and others; 1921-1822; xiv, 869 p. (T.1, 195-198, 427, 445-472, 527, 535-540, 564, 565).

(Gerek jî bo Gurcistan, Pers, Ermenistan û Babilê Kevnare 1817-1819-1820)

56. *Reisen in Georgien, Persien, Armenien dem alten Babylonien, USW in Laufe der Jahre, 1817-1820*, T. 1-11, Weimar, 1823-1833, T. 1, 1823, 648 s.; T. 11, 1833, xx, 806 s.

(Gerek jî bo Gurcistan, Pers, Ermenistan û Babilê Kevnare 1817-1820)

(Dûmahîk heyê)

HORASANLI KÜRT YAZAR KELİMULLAH TEWEHURİ İLE BİR GÖRÜŞME

Görüşen: B. FILAD

Horasan'da Kürt Hareketleri Tarihi adlı kitabı ilk kez gördüğümde, sayfalarını özenle devirdim, dikkatle okudum. Okuyup üzerinde düşündükçe yazarın bunu yazmak için kaç gece uyumadığını, ne kadar zahmet çektiğini anlamam güç olmadı. Ayrıca Horasan Kürtleriyle ilgili ne kadar gizli-saklı belge ve bilgi derleyip ustaca dilegetirdiği ve bu çalışmasıyla Kürt tarihine yaptığı katkıyı düşündüm.

İlk okuyuşta Kürt tarih yazımının bu ustasını bizzat ve yakından tanımaya karar verdim. Bunun üzerine bir süre sonra adresini elde edebildim ve Pêşeng dergisinin birkaç sayısını kendisine gönderdim. Bununla birlikte kendisine bir mektup yazdım ve telefon ettim. Bu ilişkimden çok hoşnut olduğu her halinden anlaşılıyordu. Ardından Pêşeng dergisi adına kendisini ziyaret edip görüşmek niyetinde olduğumu kendisine ilettim. O da benimle görüşmekten memnun olacağını belirtti. Ancak bazı engeller yüzünden belirtilen günde gidemedim ve üzerinden 10-15 gün geçti. Gecikmiş olmakla birlikte bir gün yola çıkıp Horasan bölgesinin merkezi olan Meşhed'e gittim. Onun işyerine telefon ettim, ancak orada değildi. Farsça konuşan kişi «İki gün izin aldığını, yarın da gelmeyeceğini» söyledi. «Evine

gitsem, kendisini bulabilir miyim?» diye sordum. Telefondaki «Sanmıyorum, Çarşamba günü gitti. Adetidir Perşembe ve Cuma günleri Qoçan ve Şêrwan'ı ziyaret eder, Kürt köylülerine ve göçebelere yardım eder. Fakat yine de evine uğramanız iyi olur.»

Bunun için o günün akşamı evine gittim. Sabaha filan saatte geleceğini söylediler. Ertesi gün -ki 27 Mayıs 1990'dı- öğleden sonra saat beşte gittim. Tabii kendisine iletilmişti ve içtenlikli bir dost gibi yolumu gözlüyordu. Sıcak duygularla beni karşılayıp halhatır sordu.

Bir süre sonra sorularımı yöneltmeye başladım...Son derece kendinden emin ve çekinmeden yanıtlıyordu. Görüşmemiz bitince, Kürtçe yazılmış çok eski tarihli birçok elyazması gösterdi. Bazıları artık çürüyüp dağılmıştı. Bazıları da birhayli büyükçeydi. Horasan Kürtlerinin Özbek ve Tatarlarla yaptıkları savaşlardan bahseden, Kürtçe, Farsça, Türkçe dillerinde yazılmış destanlar... Yazarının adı üzerinde yok, ancak yazarının Kürt olduğu belli. Kitabın büyük bölümü Kürtlerle ilgili. Belli ki yazarı komşu halkların dillerini de bilen bir Kürt. Sonra Kürtçe şiir yazıp okuyan, Kürt tarihi yazıp anlatan bir Fars ya da Türk bulmak çok güç. *Kelimullah* bu ve diğer birkaç

paha biçilmez elyazmaları üzerinde araştırma ve incelemeler yapıyor, onları yararlanılabilir bir hale getirmeye çalışıyor. Kitaplığına şöyle bir göz gezdirdim, Sovyetler Birliği ve diğer ülkelerde Kürtler ve Kürdistan tarihi konusunda yayımlanmış yüzlerce kitap gördüm.

Kelimullah'ın büyükçe bir kitaplığı var. Kitaplardan başka Horasan Kürtlerine ilişkin çokça giyim-kuşam ve el-dokuması eşya da yer alıyor kütüphanesinde. Resimlerle süslenmiş birçok albüm. Kütüphane göç, göçebelik, Horasan Kürtlerinin yaşantısını yansıtan görüntüler, halkoyunları ve Kürtlerin yerleşik buldukları yerlerin resimleriyle dolu.

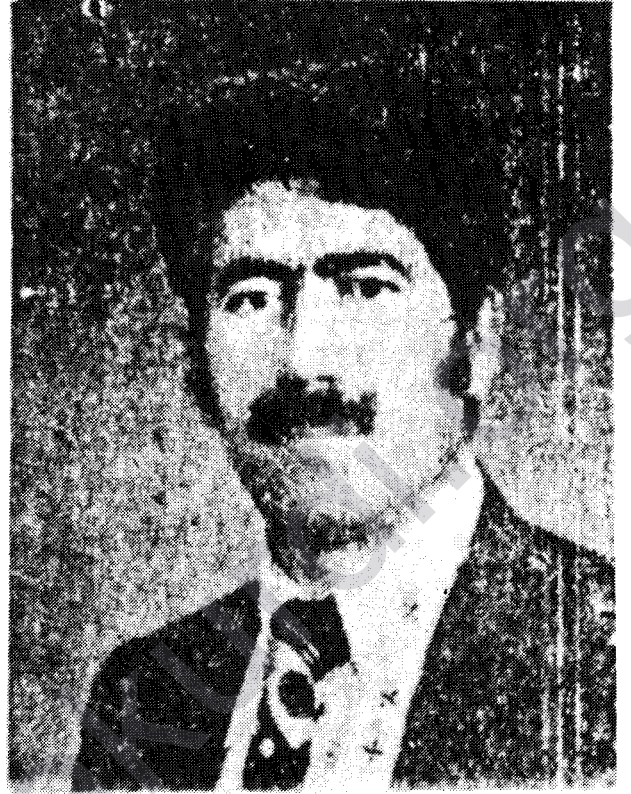
O gece otele dönmeme izin vermedi ve birlikte kaldık. Gece biraz ilerleyince sazımı alıp getirdi ve birkaç ezgi okudu. Bu ezgilerin çoğunun güfteleri rahmetli *Cafer Kuli Han* (Cefer Quli Han)'a aitti. Doğrusu güzel bir sesi vardı *Kelimullah*'ın ve iyi saz çalıyordu.

Sabahleyin uyandıktan sonra birkaç resim çektim. Çocuklar Horasan Kürt giysilerini kuşanmışlardı. Bu evde kaldığım sürece Meşhed kentinde olduğumu hissetmedim, sanki bizim Behdinan da bir Kürt evinde bulunuyordum. Çünkü hepsi Kürtçe (Kurmanci lehçesi) konuşuyor, Kürtlüklerine ve dillerine büyük özen gösteriyorlardı. Özellikle küçük kızları *Iran*, kendisiyle Kürtçe konuşmamdan çok hoşlanıyordu. «Kurmanc'ım, Kürdistan'ı ve Kürtleri seviyorum» diyordu.

Sabahleyin hatır isteyip ayrılmayı tasarladığım bir sırada *Iran* ve *Nilüfer* (Nilofer) bana «Amca azıcık işimiz var, biraz bekler misin?» Ben de bir nebze bekledim. Sonra her ikisi gelip yanyana durarak *Ez Keçika Kurmancan* im marşını okudular. Ben hemen marşı aynen yazmaya başladım:

Ez keçika Kurmancan im
Têrê serê çiyar im
Xangê şasiyarê û xangê tovê gulan im
Dayikê ceco xinu, dayikê serdaran im
Le ziman ferhengê xa hemêşe paswanim

Çekê xa nadem ji des
Çekê xa nadem ji des
Qedrê wi rındur zanım
Qedrê wi rındur zanım

Kelimullah Tewehuri'nin bir portresi

B. FILAD - Hangi dönemde ve kimler Kürtleri Horasan'a sürdüler?

K. TEWEHURI - Bu geniş topraklar üzerinde yerleşmiş bulunan halihazırdaki Horasan Kürtleri Safeviler döneminde, *Şah Ismail*, *Şah Tahmasb* ve *Şah Abbas*'ın hükümdarlıkları zamanında buraya göç ettirilmişler. Sözkonusu en büyük göç 1598 (1007 K.)'de Tahran yakınlarında bulunan *Xwar* ve *Weramin*'den Horasan'a doğru başlar. Çünkü Özbek ve Moğol saldırıları *Şah Abbas*'ın babası *Sultan Mehmet* zamanında Horasan'da büyük soykırımlara, talan ve yıkıma yolaçmıştı. Ayrıca Kaşan yakınlarına kadar ilerlemişlerdi. *Şah Abbas* da Kürtleri, Özbek akınına durdurmak için Tahran'ın doğusuna, tam da Özbeklerin önüne getirip yerleştirdi. Çünkü Özbekler Tahran'a ve İran'ın iç kesimlerine ilerlemek niyetindeydiler.

er. Özbekler Kaşan saldırısından döndüklerinde Kürtlerle yüzyüze geldiler. Taş ve sopalarla saldırıya geçen Kürtler, Özbekleri bozguna uğrattıkları gibi İranlı esirleri de gasp edilen mallarıyla birlikte ellerinden kurtardılar. Bu biçimde Özbek ve Moğolları kovalayan Kürtler çokça kanın döküldüğü ve ölü verildiği büyük bir savaşı da kazandıktan sonra, Horasan'a doğru ilerlediler. Bu arada *Şah Abbas'a* «Biz Horasan'a gidiyoruz, sen de oraya gel» haberini gönderdiler.

Tarihsel kaynaklara göre İran askerinin yaklaşık %80'i Kürt'tü. Çünkü Türkler'in hemen tümü Kızılbaş'tı ve düşmanla savaşıma niyetli değildi.

Şah Abbas Kürtlerin ardından Horasan'a doğru yola çıktı. Çünkü Tahran ve Meşhed arasında çıkan birkaç savaşta Özbekler her tarafı tarumar etmişlerdi. *Şah Abbas*, Çegni Kürdü *Oğlan Budak Han* (Oğlan Budaq Han)'ı Meşhed'e Vali olarak atadı. Bununla birlikte Çemişgezeg Kürtleri *Şahkulu Sultan* (Şaqli Sultan)'ın, Kerman Vilayeti Zengi Kürtleri *Genc Ali Han* (Genc Eli Han) önderliğinde, düşmanı Cihut ırmağına kadar kovaladılar. İşte bu dönemde *Şah Abbas*, Çemişgezeg Kürtlerini Horasan'a yerleştirdi, ki bu işlem 1598 (1007 K) yılından 1601 (1010 K) yılına kadar sürdü.

Kürtler *Derun* ya *Derunger* ya da şimdi *Dergezi* olarak adlandırılan bölgelerde kendi yönetim merkezlerini oluşturdular. *Şah Abbas* Horasan Beylerbeyliği (Mirmiran)'ni de Çemişgezeg Kürtlerinden *Şahkulu Sultan* (Şaqli Sultan)'a bağışladı. Bundan sonra Kürtler; Kafkaslardaki *Şervan* (Şêrwani Qefqaz), Irak Kürdistanı'ndaki *Şervan* ve Loristan'daki *Şervan*'ı anımsatan *Şervan* (Şêrwan) adındaki ilk kentlerini kurdular. Ancak *Şervan* yönetim merkezi için küçük bir yerdi ve onun için buranın 55 km doğusuna kayarak *Heboşan* (Xeboşan)'ın kenarında şehirlerinin temeli attular. Şimdiki *Qoçan* olarak bilinen bu kent askeri bakımdan büyük öneme sahip olup İlxan'ların yönetim merkeziydi.

Bununla birlikte Safeviler döneminin sonuna doğru bir Şadili (Şadlu) Kürdü olan *Doli Han* (Doli Han) şimdilerde Horasan'ın önemli bir kenti olan *Beznewerd* (Beznewerd) şehrini kurdu. Yine şimdi *Esferayin* olarak bilinen şehir de Milanlı (Milanlu) Kürtleri tarafından kurulmuştur. Şimdi de burada Kürtler yaşıyor.

Yine Kacar döneminde *Bajgiran* ya da *Bacgiran* şehri

inşa edildi. Şimdi Meşhed'e bağlı bulunan *Çınaran* da Zefiranlı (Ze'firanlu) Kürtlerinin yönetim merkeziydi.

Kürtler *Dergez* şehrini kurdular, çünkü onlar gelmeden önce *Derun* kenti tümüyle harabedilmişti. *Kacar* (Qacar) döneminde Türkmenlerin bir saldırısı sonucu *Dergez* kenti de harabedildi. Ancak *Nasreddin Şah*'ın buyruğu sonucu *Qoçan* Emiri *İlxan Hüseyin Han* (Husên Han), *Becnewerd* Emiri *İlhan Haydar Kulu Han* (Heyder Quli Xani İlxani *Becnewerd*)'ın yardımıyla bu kent yeniden imar edildi. Şimdi Horasan'ın sınır kentlerinden biridir.

B. FILAD - Kürtler Horasan'a geldiklerinde nüfusları ne kadardı ve şimdi ne kadardır?

K. TEWEHURİ - Tarihsel belgelere göre yaklaşık 45.000 hane Horasan'a göçettirilmiş. Yaklaşık 225.000 kişi. Savaşlar sırasında, özellikle *Nadir Şah* zamanında Kürtler büyük kayıplarla karşılaştılar. Daha sonra *Nadir Şah* 5.000 haneyi Horasan'dan İran-Osmanlı sınırına kaydırarak Erzurum'a yerleştirdi. Bunun yanı sıra 2.000 kadar Ömeranlı (Omeranlı) Kürt ailesini de Rusların gelişini önlemek amacıyla Geylan'a gönderdi. Şimdi de o bölgede Kürtlerden artakalan insanlara rastlanılıyor. 1989'da bir araştırma nedeniyle o bölgeye gittim. Burada 60'a yakın Kürt köyü var ve herkes kendi anadili olan Kürtçe (Kurmanci)'yle konuşuyor. Önemli bir değişikliğe uğramamışlar.

Ondan son ra da *Nadir Şah*, Goranca konuşan bir miktar Erdelan Kürdü'nü de Horasan'a göç ettirdi.

Her ne kadar güvenilir resmi sayılar yoksa da, tarih boyunca Farsça ve Türkçe konuşa konuşa bunların önemli bir kısmı ya Farslaşmış ya da Türkleşmiştir. Ancak Horasan'da 1.000.000'dan fazla Kürdün yaşadığı, yaklaşık 1600 köyde oturdukları; *Becnewerd*, *Cacurm*, *Sebzewar*, *Şêrwan*, *Qoçan*, *Meşhed*, *Dergez*, *Kelati Nadir*'da yaşadıkları ve tümünün Kurmanci lehçesinde konuştukları rahatlıkla söylenebilir. Bundan başka 5.000 aile şimdi de hala göçebe olarak çadırlarda yaşamını sürdürüyor. Bugün Kürtlerin toplandıkları en büyük merkez Meşhed'dir.

B. FILAD- Her ne kadar Kürdistan tarım, hayvancılık ve ekonomik bakımdan verimli ve kendi kendine yeter zenginlikte olmuşsa da, Kürtler ülkenin diğer bölgelerine göç etmiş ya da göç ettirilmişler. Peki bunu nasıl yorumlamalı?

K. TEWEHURİ- Genel olarak Kürtler özgürlükten yanadır. Çünkü büyük hükümetler tarafından küçük vilayetlere dağıtılmışlar, ama Kürtler de daha fazla özgürlük ve bağımsızlık istemişler. Bu da onların daha çok ezilmesine ve göç ettirilmelerine neden olmuş. Zaten Şahlık idaresi oldum olası özgürlükten yana olanlara düşmanca davranmış, ezmiş onları. Özellikle Arapların İran'a saldırıları ve İranı işgalleri döneminde. İran'da Türk işgali ve egemenliği zamanında da Kürtler hep İran'ın özgürlüğünden ve bağımsızlığından yana olmuş, çaba göstermişler. Bu yüzden onlar tarafından baskı ve zulme uğratılmış, bu korku yüzünden de Kürtler göç etmişler, tabii birlik ve güçlerini birleştirme yönünden zayıf oldukları dönemlerde. Buna en iyi örneklerden biri bir Türk olan Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sidir. Düşmanın çeşitli yollarla aramıza nasıl çelişki soktuğu ve anlaşmazlıklar yarattığı, bizzat bizi kullanarak kültür ve zenginliklerimizi nasıl yekettiği bu kitapta açıkça görülür. Gerek İslam öncesi gerek İslami dönemde olsun tüm İran Şahları, belirtilen biçimde hareket etmişler. Kürtler özgürlük yanlısı oldukları için yerden yere sürülmüşler. Bu göçler ve yer değiştirmeler hep siyasal, ekonomik ve kültürel nedenlerle olmuştur.

B. FILAD- İran İslam Devrimi'nden önce Horasan'da, Kürt kültürünü koruma ve geliştirmeyi amaçlayan örgüt ve kurumlar var mıydı? Ondan sonra nasıl oldu?

K. TEWEHURİ- Pehlevi iktidarı işbaşına gelmeden önce Horasan'da Kürt dili, kültür ve giyim-kuşamı hatırı sayılır bir itibara sahipti. Özellikle musiki, türküler, folklor, Kurmanci şiirleri, Kürtçe, anadili Farsça ve Türkçe olanlar tarafından da saygıyla karşılanıyordu. Ancak Rıza Şah'ın işbaşına geliştikten sonra Horasan'da, Kürt dili ve

KELİMULLAH TEWEHURİ İLE İLGİLİ BİRKAÇ NOT

* 1945'de doğdu.

* 1966'da evlendi.

* Yüksek öğrenimini Meşhed Üniversitesi'nde tamamladı.

* Dört kızı ve iki oğlu var.

* Bu yazıdan başka, Farsça gazete ve dergilerde çeşitli yazıları yayımlandı.

* *Horasan Kürt Hareketi Tarihi* adlı yapıtının 3 cildi basılmış bulunuyor.

* Yakında bu eserin 4. cildi ve diğer bazı çalışmaları yayımlanacak.

kültürünü ayaklar altına alınma yoketme çalışmaları genel bir biçimde başlatıldı. Örneğin okullarda Kürt giysileri yasaklandı, Farsça eğitim dili oldu, Kürtçe konuşmaysa yasaklandı. Bu durum Kürt dili ve kültürünün yok edilmesi girişimleri bakımından önemli bir etmen oldu. Oğlu *Mehmed Rıza* zamanında da bu durum aynen sürdü. Çoğunluğu Kürtlerden oluşan Horasan kentlerinde durum Kürt olmayanlar lehine değişti. Kuzey Horasan'da ekonomik ve kültürel nitelikte herhangi bir yatırım yapılmadı. Bu yüzden Kürt gençleri yaşamlarını sürdürebilmek için başka şehirlere gitmek zorunda kaldılar. Bununla birlikte *Şah, Sistan* ve diğer bölgelerde yeni yerler kurup buraya Kürt olmayan topluluklar getirip yerleştirmek için çaba gösterdi.

Belirtildiği gibi okullarda Kürtçe konuşmak tümüyle yasaktı ve Kürt kökenli birçok öğretmen de işin farkında olmadan bu yasağı pratikte gerçekleştirmeye çalıştılar. Fakat devrimden önce Horasan Radyosu'nun Kürtçe Bölümü vardı. O da Şurayê Milli'de Becnewerd Temsilcisi olan *Han Qarçorlu* (Qereçorlu olsa gerek- Çev.)'nin isteği üzerine açılmıştı. Bu radyo her ne kadar kendisinden bekleneni yapamadıysa da, birçok Kürtçe ezginin derlenerek kaybolup gitmekten kurtulmasını sağladı... Bununla birlikte devrimden önce Firdevsi Türbesi'nin yanında kutlanan *Tus* törenlerinde Kürt ezgileri okunurdu. Şah, Kürt kültürünün

Fars kültürünü takviye ettiğini anlamakta gecikti. Aslen Türk olan *Ulyan* gibi adamları ise Horasan Kürtlerine karşıydılar. Hiç bir zaman Kürtlerin varlığını kabul etmediler ve Horasan'da hiç Kürt bulunmadığını savundular.

Devrim sonrasında, yani *Ulyan*'ın kaçışından sonra bir fırsatını bulup *Horasan'da Kürt Hareketi Tarihi*'ni yayımladım. Bununla Kürtlerin hala Horasan'daki onurlu varlıklarını sürdürdüklerini, dil ve kültürlerinin tıpkı bir deryanın coşkun dalgalar halinde varlığını koruduğunu kanıtlamak istedim. Horasan Kürtlerinin, her zamanki gibi İran'ın koruyucuları oldukları savaş (Irak-İran savaşı- Çev.) sırasında bir kez daha ortaya çıktı. Tıpkı sessizliği bozan bir yumruk gibi, *Helepçe*'de Kürtleri katleden *Saddam Hüseyin*'in devranına indi ve *Ulyan* gibilerine bir kez daha açıkça gösterdi ki Kürtler kendilerini koruyacak ve nerede bir Kürt varsa orada Kürtler var olmaya devam edecektir.. Biz, Kürt kültür ve edebiyatı karşısında Şahlık yönetimi gibi katı ve darkafalı davranmadığı için İslam Cumhuriyeti yöneticilerine müteşekkirimiz. Bu yönetimden kültür ve edebiyatımızı daha da canlandırıp geliştirmek için bize daha çok fırsat ve olanak tanınmasını bekliyoruz. Çünkü dil Yezdan'ın bir vergisidir; okullarda ve üniversitelerde Farsça'nın yanısıra Kürtçe'nin okutulmasına izin verilmesini umud-

Kelimullah Teweheri güzel saz çalar ve halk ezgileri okur. Ayrıca Horasan Kürtlerine ait folklor ürünlerinin derlenip yazılması için de çaba göstermektedir.

diyoruz. Büyük şair *Cafer Kulu Han Zengoli* (Cefer Quli Xani Zengoli)'in yakında okuyucuların eline geçecek olan baskıdaki *Divan*'ı Horasan Kürtlerinin yalnız savaş alanlarında değil, aynı zamanda kültür ve edebiyat alanında da İran ve İslam kültürüne büyük hizmetlerde bulunduğunu ve hizmet edeceğini gösterecektir.

B. FILAD - Size göre Kürtlerin ilk yurdu neresidir?

K. TEWEHURI - Med Devleti'nin ilk birleşik İran devleti olduğunu ve hükümlerini ettiğini biliyoruz. Bu yüzden İran Şahı, 2500'üncü yıl törenlerinde, Medleri İran tarihinden ayırmak için büyük çaba gösterdi. Şah *Kürdistan Vilayeti* adını ortadan kaldırmak için de birhayli uğraştı. Sonuçta *Kirmanşah* ve *Azerbaycan* olmak üzere iki vilayete ayırdı. Amaç Kürdistan sözcüğünden duyduğu rahatsızlığı telafi etmekte.

Ancak tarihsel kaynaklara göre Kürtlerin ilk yurtlarının *Zagros Dağları*, *Serhend*, *Seblan*, şimdiki İran- Batı Azerbaycan'ı, Türkiye Kürdistanı, Irak Kürdistanı, Suriye Kürdistanı ve diğer bazı yerleri kapsadığını söyleyebiliriz. Ayrıca Lübnan ve işgal altındaki Filistin topraklarında da Kürtler yaşıyor. *Kemal Canbolat*, *Şerefname*'de *Can Pola* diye işaret edilen Kürt ailesinin torunlarındandır. Bununla birlikte *Gul* yani *Gulan* bölgesinde - ki Araplar bu adı değiştirip *Xolân* yaptılar- Kürtler olmuştur. Çünkü Araplar G harfi yerine C harfini kullanırlar.

Kısaca tarih kitaplarında, özellikle de *Şerefname*, *Emin Zeki*'nin *Kısaca Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, *Merdoği* (Merdoxi)'nin *Kürdistan*, *Ihsan Nuri Paşa*'nın *Kürtlerin Kökeni*, İranlı birçok tarihçi ve başkalarında Kürtlerin toprakları çok açık bir biçimde belirlenmiştir.

B. FILAD - Kendi dil ve kültür miraslarını koruyup, kaybolmaktan kurtarmaları konusunda Horasan Kürtlerine mesajınız nedir?

K. TEWEHURİ - Bize göre dünya üzerinde varolan her dil Tanrı'nın bir vergisi ve kutsaldır. Bizim de dilimiz Kürtçe (Kurmanci)'dir. Bu Yazdan'ın bir bağıdır bize, onu yokolup gitmekten korumalıyız. *Pehlevi* rejiminden önce Cami ve dini yerlerde kendi(Horasan'da) dilimizle konuşur, ilahileri kendi dilimizde söylerdik. Hala Genc'de bir okulumuz var ve buradaki Kürt yerleşme birimlerinde dini şeyler Kürtçe olarak icra edilir, çocuklar Kürtçe okuma -yazma öğreniyorlar. Mezhebimizin imamları da, dil ve kültürümü zü korumamız ve onun kaybolmaktan kutarmamız gerektiği konusunda buyrukları var. Bunun yanısıra dilimizi canlı tutmak, Kürt dilini yoketmek isteyen insanlık dışı ve kokuşmuş yönetimlere karşı çıkmak, Kürtlerin her zaman onurlu ve başı dik yaşamak istediklerini ispat etmeliyiz. Alah izin verir ve zamanımız olur da, kültür kitaplarımızı bastırır, Kürt Maarif Dairemizi kurar, Horasan Kürtleri şairlerinin divanlarını, folklorik türkülerimizi ve diğer ürünlerimizi yayımlayabilirsek, o zaman bizim dil ve kültürümüzün Arapça, Farsça ve Türkçe'den hiç de geri olmadığı açıkça ortaya çıkar.

B. FILAD - *Horasan Kürt Hareketi Tarihi'nin üçüncü cildinde, Ceco Han (Ceco Xan) adında bir Kürt kahramanından söz edilir. Onun hakkında bizi daha fazla aydınlatır mısınız?*

K. TEWEHURİ - Evet, *Ceco Han* da tıpkı *Ewizê Celali* gibi Horasan Kürtlerinin son yüzyılda yaşamış kahramanlarından. Yabancıların İran'daki sömürü siyasetlerine karşıydı. O ve arkadaşları bu uğurda ölmek veya düşmanları İran'dan kovmak için yemin etmişlerdi. Ülkeyi yabancı işgalinden kurtarmak için erkeğe bir mücafele verdiler. Kitabımın üçüncü cildinde anlattıklarımın fazla bilgimiz yok onun hakkında. Şimdilerde *Ceco Han*'la ilgili bir senaryo yazmaktayım. Bunun için İslami İrşat Bakanlığı'ndan da izin almış bulunuyorum. Bu günlerde *Ceco Han* beyitinin kaseti Horasan Kurmanci Musikası'nın yardımcılarıyla piyasaya çıkacak. Bu kaset özellikle Farsça eğitim görmüş Kürtler için fena sayılmaz, üstelik kendi musikimizin hava ve ahengini taşıdığı için son derece yararlı da olabilir.

B. FILAD - *Üç ciltlik Horasan Kürt Hareketi Tarihi'nden başka çalışmalarınız var mı?*

K. TEWEHURİ - Evet, bura Kürtleri tarihinin karanlıkta kalan sayfalarını aydınlığa çıkarmak için yazılan *Horasan Kürt Hareketi Tarihi* kitabının altıncı cildi de var. Horasan tarihi, yani Kürt tarihinden başka edebi, kültürel, hümaniter ve sanata ilişkin olmak üzere 24 adet kitabım var. Ancak parasızlık yüzünden şimdiye kadar bastırma olanağı bulamadım.

Bu son zamanlarda alabildiğim bir yardım sayesinde irfan şairimiz *Cafer Kuli Han Zengoli*'nin divanını baskıya verdim ve yakında okuyucuların eline geçeceğini sanıyorum. Bununla birlikte *Horasan Kürt Tarihi*'nin 1. ve 4. ciltlerini IBM'le yazdım ve umarım yakın bir gelecekte ya da bu yıl okuyucuların eline geçer. Ömrüm yeterse, yazmış olduğum *Kurmanc Atasözleri*'ni Kürtçe ve Farsça olarak Latin alfabesiyle yayımlamayı düşünüyorum. *Horasan Kürt Hareketi Tarihi*'nin üçüncü cildinin sonunda görül - düğü gibi Kürtçe bir sözlük de (ferheng) hazırlamış bulunuyorum.

Bunlardan başka Farsça dergi ve gazetelerde değişik birçok makalem yayımlandı. Örneğin *Sanat Dergisi (Fesilnameyê Huner)*'nin 13. sayısında *Mırgan der Ferhengê Kurmanci* başlığı altında, *Aşiret Dergisi (Fesilnameyê Eşair)*'nin 4. sayısında *Deger Guni Mewaqe E'şayiri Kurdê Xorasan der Çehar Salê Axır* adı altında yazılarım yayımlandı.

B.FILAD - *Kitabınızın üçüncü cildinde Halk(Gel) gazetesini de anmışsınız. Ancak "Suriye Kürt Demokrat Partisi Organı" diye belirtmişsiniz. Bilindiği bu (onun değil) bizim partimizin, yani Kürdistan Demokratik Halk Partisi'nin merkez yayın organıdır. Peki bu nasıl oldu ve nasıl elinize geçti?*

K. TEWEHURİ - Malum Kürtlere ilişkin her türlü yayının peşinde koşuyorum. O gazeteyi de arkadaşlarım bana gönderdiler. Pakistan Kürtleriyle ilgili bir yazının onda yayımlandığını öğrenmiştim. Fakat Arapça bilmediğim için Meşhed'de kalan Irak Kürtlerinden olan bir arkadaştan, Farsça'ya çevirmesini rica ettim. İsteneni yaptı, kendisine müteşekkirim. Belli ki bu yanlış çeviriden kay-

naklanmış ve benim bunda bir kusurum yok. Yine de özür dilerim.

B. FILAD - *Biz Pêşeng ve Gel gazetesi aracılığıyla ülkesinden kopan ve mülteci durumunda bulunan Kürtler hakkında bilgi elde edip duyurmaya çalıştık. Bu konuda bize ne önerirsiniz?*

K. TEWEHURİ - Doğrusu bu her bakımdan yerinde ve yararlı bir uğraş. Tarih boyunca Kürtler daima göçettirilmiş, yer değiştirilmiş ve sürgün edilmişler. Uzak ya da yakın yerlere göçettirilmişler... Şimdi Pakistan, Afganistan, Hindistan ve çeşitli yerlerde Kürtler yaşıyor. Başka halklarla karışıp giden bu Kürtlerin çoğu kendi ana-dillerini unutmuş ve o halkların dilleriyle konuşurlar. Bunların saptanması, yani yurtlarından kopup şimdiki yerlerde yaşayan bu Kürtlerin tarihinin aydınlatılması toplumbilim bakımından son derece önemli ve yararlı bir iş olur. Umarım bu çabanızı sürdürürsünüz, hiç kuşkusuz bu kut-sal ve dikkate şayan bir uğraştır.

B. FILAD - *Horasan Kürt çocuklarının eğitimi için neler yaptınız ve ne yapmayı düşünüyorsunuz?*

K. TEWEHURİ - Çocuk masalları yazıp bu yolla onlara Kürtçe alfabeyi öğretmek için çaba göstermeyi tasarlıyorum. İran Devrimi'nden önce Oğaz köyü okulunda biraz çaba gösterdim. Örneğin Kürt çocukları için Kürt türküleri ve masallar yazıp öğretiyordum. Ardından da yarışmalar düzenleyerek giderek daha çok Kürtçe okuma ve yazmaya ilgi göstermeleri için teşvik ediyordum. Şimdi de fırsatlardan yararlanarak yakınımnda ve uzakta bulunan çocuklara Kürtçe okuma-yazma öğretmeye çalışıyorum. Halihazırda bu mntıkadaki çiftçilerin birçoğu bana Kürtçe mektuplar yazıyor ve kendi aralarında da Kürtçe mektuplaşıyorlar.

B. FILAD - *Duyduğum kadarıyla zatualiniz Horasan Kürt sanat ve musikisiyle çok meşgul oluyor, güzel türküler okuyorsunuz. Bu konuda söylemek istediğiniz bir şey varmı?*

K. TEWEHURİ - Horasan Kürt sanat ve müziği, son derece zengindir, tıpkı bir okyanos gibi dalga dalga ve hareketli. On dört yıl tümüyle Horasan folklorik halk türkülerini derleyip toparalama işiyle uğraşım. Yakınlarda bunların bir kısmı, İran İslam Cumhuriyeti Müşika Merkezi'nin desteği ve İrşad Bakanlığı'nın yardımlarıyla halkın eline geçecek. Horasan Kürtlerinin ezgileri, halkımızın yaşamını yansıtan eşsiz bir ayna gibidir. Bunlar atalarımızın bize bıraktığı değerlerdir. Bu konuda *Kürt Türkülerinin Felsefesi* (Felsefeya Goraniyên Kurdi) adında yakında basılacak olan bir de kitabım var. Örneğin *Ceco Han*, *Aşiretlerin Ahengi* ve *Serdar E'wız* adlı üç türkü *Horasan Kürt Hareketi Tarihi*'nin üçüncü cildinde yayımlandı. Bu son zamanlarda da *Sırüş Dergisi* ezgileri derleme ve yayımlama konusunda hazırlık yapmaktadır.

Araştırma çalışmalarım ve ilgim nedeniyle yıllardan beri birhayli Kürtçe türkü yazdım ve söyledim. Bu türküle rin notaya geçirilmesi başlıca dileğimdir. Böylece kaybol-up gitmekten kurtarılmış olacak. Kürt türkülerinin derle-nip düzene konulmasının kültürümüzün kurtarılması bakımından zorunlu bir iş olduğu kanısındayım.

B. FILAD - *Bize zaman ayırıp sorularımızı yanıtladığı - nız için size çok çok teşekkür ederim. Kürt dili ve kültürü konusunda başka bir diyeceğiniz var mı?*

K. TEWEHURİ - Ezilen halkımızın kültürüne hiz-met etmek yolunda çaba gösterdiğiniz için asıl ben size ve Pêşeng dergisine teşekkür etmek isterim. Özellikle siz zah-met edip Horasan'a kadar geldiniz, «Ayaklarınız başımız üstüne! Sizi görüp aydınlandık» derim.

Kürt kültürünün yayılması için çaba gösteren, yazan herkese, her organizasyona müteşekkirim ve kendilerinden övünç duyuyorum. Dileğim Kürt yazarlarının zengin ol-maya ve isim yapmaya değil, Kürt kültür ve edebiyatını her bakımdan geliştirmeye önem vermeleridir.

(Bu yazı, Irak-Kürdistan Demokratik Halk Partisi Merkez Yayın Organı Pêşeng'in, sayı 20, Temmuz 1990 tarihli nüshasından alınmıştır. Aslı Soranca olan bu yazı E.Zozan tarafından Türkçe'ye çevirildi.)

Nivisarên Felsefi - III

FÎLOSOOFÊN FELSEFE YA
XWEZAYÊ

MUSTAFA DÜZGÜN

THALES

Malbata *Thales* ji Thebaiyê hatiye Ioniayê. Ew bi xwe hevdemê *Solon* û *Kroisos* ê hukumdarê Lidayê ye. Li gor vê zaniyariyê divê ku di navbera salên 625-545 ên PZ de jina xwe bîriye seri. Dîbêjun di 585'ê de roj hatiye girtin û ev bûyera bûye sedema şerrawestan a Medan û Lidiyan. *Thales* ev gele mêj de hesêb kiribû û xeber dabû ku di filan sali de dê roj bêgirtin. Her du aliyên şerê, Medan û Lidiyan, ev bûyera mina alameteke nexêriyê şirove kirine û şer dane sekınandin.

Thalesê geometriya Mîsrê gele bi pêşde bîriye. Têoremên nû û tîkuztir pêyda kirine. Her wiha li ser pîrsa pêkhatin û pêydabûn a kainatê ji sekîniye û bi bersiva vê pîrsê ve serê xwe êşandiye. Av wek ewil madeyek zayindar (*arkhe*) û wek prensibek bingehîn pêşkeş kiriyê. Qasi ku *Aristoteles* di *Metafizik* a xwe de dînvise, li gor dinyabîniya *Thalesê* av ji gîş hebûna mêjvetir e û ev hebûnên cîhe cîhe yê kînatê ji wê pêyda bûne. Ev dînya ku ji avê pêyda bûye û berhemek avê ye, mina sîniyek pan û berin li ser avê ciwar bûye û digere.

Wek dîxûye, tîbîniyên *Thalesê* hin ji mitolojiya kevnare û ditunên kevn rîzgar nebûne, hin ji rêveva berê neqetîne. Lê giringi ne di vê rûyê xebata wi de ye, giringi her di rêbaz û rewşa wi bi xwe de ye. *Okeanos* bi xwe av e û di mitolojiya kevnare de wek *Dê û bavê Xwedan ên Yewnanê* dihate nasin. Her di tîbîniya *Thales* de ji ew mina mana xwe ya berê hatiye pêşkeş kirin. Li gel vê yekê wi, av wek tîştêk *xwedêyi* an xwedi xîasiyet û taybetiyên Xwedê daye xûyandinê. Her wiha tîştêki zayindar û efraner e.

Bî van ditunên wi, mîrov dikare *Thales* wek *bavê felsefê* an wek *himdarê felsefê* binase û bîde nasandinê? Tîştên ku wi lêzêde kirine an ji nû ve ava kirine çî ne? Dî vir de divê bi çavek berfireh li prosesa pêkhatin û pêşdeçûna ditunên felsefi binhêrin. Nek tenê nihêrinên wi bigirin berçav û li gor wan bîghên biryarek teng; divê di rewş û mercên wi serdemi de çî tewr û rê û rêbazê wi girtine pêş; bi çî awayi bi meselê ve mijûl bûye, wan ji binrxinin.

Yekem *Thales* her çî di bin tesira mitolojiyê de be ji, bi çav û perspektiva mitolojiyê li dînya û xwezayê (tebiet) nanihêre. Mitoloji di dînya wi de ne wek tîştêk xwedi tesir û rênişander e, tenê di pêkhatina fikrên wi de xwedi rolek taybeti bûye. Ango ew ser bi bir û baweriyên dini û *pivaniyên manewi* nîne, an wek pêyrevek ser bi din û mitolo

Thales, ji Miletosê

giye, xwedi tewrek fanatik nîne û wan bî vi tehri nagire berçav. Bî awaki aqli û azadbiri lî *hebûnê* û pîrsa *pêkhatuna wê* mêze dîke.

Lî gor *Thales*, dînya madi ji aliyê Xwedan ve nehatiye efrandî û ne wek berhemek Xwedêyi ye. Ew her wek *hebûnek* bîngehin heye, bî destê kesek an Xwedê çê *nebûye*, *xwebixwe çêbûye* û *xorayî* ye. Her wîha *Thales* dîsan wê, *mina berhemê* *uştêk pêşkêş* dîke, wek av ji *hebûnek madi* an ji *madeyek zayîndar* *pêyda* dîke.

Thales ku *mina mirovên dini bîfîkraba*, *hest bî pîrsa bîngehin nedîkîr*, *nedîket xema bersiva wî* û lî wê *bersivê nedigeriya*. Jî ber ku dî *mitologiyê* de *bersiva vê pîrsiyarê* *gele zûde hatîbû dayîn*. Bes dîbû ku wî *bawerîya xwe* bî *vê bersiva pîroz* *baniya*. Lê *Thales* wek *momînek dini* lî *dînyayê mêze nake*, *mina mirovek zaña dîkeve dû* *vê bersivê*, *perspektiv û metodên zanîstî* *dîgîre ber* û *her bo vê jî dîghê dawiyek misbet* û *bîyarek berbiçav*. Serde ji *gele zanîyariyên hêja* bî *dest dîxe*. *Dîvê jî bir ve neçe*, *ew hin dî serdema seretayî* de ye, jî bo *ilmê felsefê* jî *hin destpêk e* û

têbîniyên wî jî *hin jî reng û motivên berê xîlas nebûne*.

Aristoteles tîlî *dîrêjî diyardeyek dînê* jî *dîke û dîbêjê*, *mîrov, dî dînyabîniya Thales* de bî *awakî vêşartî* *hebûna ramanek dîn jî dîkare bibîne*: *Tu hebûnek ji nebûnê pêyda nabe*. Lê *belê ev hebûnên cure cure bî çî awayî û çawa jî vê ewil-madê* *pêyda bûne?* *Avê çî guhartî derbas kirîne* û *çî ser de hatîne* ku *ev tîştên cîhê cîhê jî wê derketîne?* *Thales* *bersiva van pîrsiyara nade* û *dûre pêyrevên wî* bî *van meselan ve mijûl dîbin*.

ANAXIMANDROS

Anaximandros jî jî *xelkê bajarê Miletosê* ye. *Dû Thales* *re tê*. *Pêyrevê rêç* û *dînyabîniya Thalesê* ye. *Dîbêjî saeta tavê* wî *çêkîriye* û *nexşeyê(xerita)* *dînyayê* jî *ewilcar* *her wî* bî *xwe kîşandîye*. Bî *navê Peri physeos* (*dî derheqa Tebietê de*) *kitêbek nivîsiye* ku *ev nava jî bo filosofên felsefa xwezayê* *bûye adet* û *êdî wan kitêbên xwe* dî *bin vi navi* de *kom kirîne*.

Anaximandros jî *wek Thales* bî *awayê pêkhatuna kaina-tê*, *pîrsa çîti ya ewil-madê* ve *serê xwe dîşîne*. *Pêyadûn* û *pêkhatuna hebûnan girêdayî* bî *uştêk madi* an *ser bî madeyek zayîndar* *dîbine*. *Ew jî bersivên din* û *mitologiyê* *mina pîvanek nabîne*, *bala xwe nade wan*. Lê *ew, avê* an *uştêk mina wê berbiçav(concrete)* û *hîşpêkîri* *wek hoyek himdar* û *bîngehin* *na xwaze pêşniyar bîke*. Lî gor *têbîniya wî ewil-prensîp* *dîvê bêserî û bêdawi* be, ku *ev hebûnên cîhê cîhê* û *cuda cuda bîkarîbîn jê* *pêyda bîbîn*. *Ew wê bî navê Apeiron* (*bêsinor*) *pêşkeş dîke*. *Bêserî û bêdawi* *bûn ne tenê taybetiyên ewil-madê* ne, *bêsinorî* *made her bî xwe ye* jî.

Anaximandros, *pêşneyara Thales* *rast û dî cîh de nabîne*. Bo ku *tîştên hîşpêkîri* *tum diyar in*; *mîrov dîkare bî heyîya wan bîhese*. Her wîha *mîrov dîkare sinorên wan bîkîşîne* û *der û dorên wan bîbine*, *tesbît bîke* û *bîde xûyandîne*. *Ev dînya hebûnan* ku *evçend dewlemend* û *rengdar e*, jî *hebûnek wek av* û *yên dîne* -ku bî *sinor* û *diyarkîri* ne- *nîkare pêyda bibe*. *Dîvê bêserî û bêdawi* *bûn jî bo prensîbek sereki* û *uştêk zayîndar* *mina xasîyet* û *taybetiyek bîngehin* *hebe* û *tim bête hejmartî*. *Pêyv* û *meffûma bêsinorî* dî *saya xebata Anaximandros* de *ketiye felsefê*, *dewseke qayim sitandîye* û *valayiyek mezin tîjî kîriye*.

Anaximandros ji *apeironê* tabloyek calib û balkêş di derheqa xwezayê de pêk aniye. Lî gor wi, pêş her tiştî *serma* û *germa* ji *apeironê* zane û berhemên wi ne. *Germa*, mina agirek gur û geş bû; *serma* û *tari* an tiştên ku hê di serdema çêbûnê de bûn, ketin bin baskên *germiyê* û hatin helandin. Jî *sermayê* wek *rim* (avin) û *tir* (ne avin) du tiştên dijber pêyda bûn. Bo ku kela *germiyê* çarmedora dinyayê girtibû, *rim* heliya û helmên ku ji vê kelê bilind dibûn tesir li *agir* kirin û ji *agir* komikên cihê cihê pêk hatin. Ev komikên *agirin* bî kun û kunik bûn. *Tav* û *Heyvê* ew kun û kunik ji xwe re kirin rê û ji wir de *agir* dibarandin. Bî vi awayi ji *agir* û *helma* germ *hewa* pêyda bû. *Erd*, ne wek gotina *Thales* e, ew ne *pan* û *berin* e. Ew, mina sitûneke girovir û silindirik e. *Erd* naherike û di valahiyê de sekinandi ye û *ezman* di dorbera wi de digere. Dî seri de *erd* tunebû û her der *behr* bû. Jindarên ewilin mina masiyan bûn an rengê wan didan. Ew di vê behrê de pêyda bûn û jina xwe domandin. *Mirov* ji vê jindarên *masireng* pêyda bûn. Bo ku serdema zarokti ya mirov wextek dirêj divê, nebû û nedibû di destpêkê de pêyda bibe û bijî.

Belê, wek tê ditin *Anaxsimandros* ji li *ewil-madê* digere û *Apeiron* a xwe wek hebûnek *bêsinor* pêşkeş dike. Tiştê ku wi lêzêde kiriye mefhûma *bêsinori* û rê û rewşa pêydabûn a hebûnan e.

ANAXIMENES

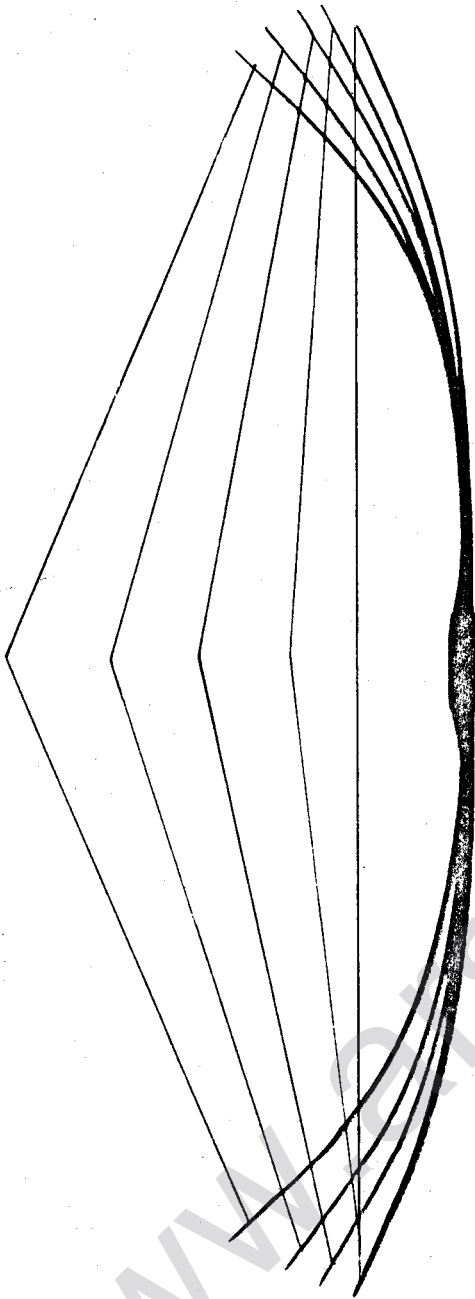
Anaximenes xwendeyê *Anaximandros* e û mina mamosteyê xwe ew ji bî *ewil-madeyek bêsinor* digere. Lê têgihîştina mefhûma *bêsinoriyê* ya ku di serê wi de ye rengê ya mamosteyê wi nade û bî gîştî cihê ye. Ew, di vi wari de ne wek *Anaksimandros*, mina *Thales* difikre û *ewil-madeyê* ji hebûnên xûya û berbîçav diwejjine. Lî gor lêkolîn û lêhûrbûna wi *hewa* prensibek ewilîn e û gîş hebûn di demek dîr û dirêj de ji wê pêyda bûne. *Hewa* tişte herî berfireh û hêztir e. Jixwe ev دنیا di bin baskên wê de ye.

Vê têbiniya *Anaxsimenesê* bî rûxwûyani tişte nû bî xwe re neaniye; lê ji bo hinek mefhûm û peyvên nû rê vekriye. Bî wêne, li gor wi, çawa ku bedena mirov di saya *ruhê* (psykhe) de dikare jindariya xwe bîdomine û li ser piya bîmine, her tişt ji hewcedarê *hewayê* ye. Her wiha *ruh* ji ji *bêhn* û *hewayê* pêk hatiye. Pêyva *ruh* di felsefê de bermayê xebata *Anaximenes* e û sayiya wi de ketiye felsefa Yewnanê. Disa dibêje, *hewa* an *ruh* nebe bedena mirov dirize, nikare bî hevre bîmine û ji hev dikeve. Jî ber vê yekê çawa ku *hewa* nahêle bedena me pûç û belav bibe, her wiha دنیا ji gurtiye bin qefsinga xwe û rê nade ew ji hev bikeve û belavela bibe.

Ango li gor zanayê me *hewa* xwedi can e û gîş hebûn berhemên wê ne. Lî gel vê yekê di dinyabiniya *Thales* û ya *Anaxsagoras* de ji *ewil-madê* her jindar û *zayindar* e. Lê belê berhemên wê wek *bican* û *bêcan* nehatibûn beş kirin. Evçend tiştên cihê cihê çawa û bî çî *awayi* ji *mada-ewil* bî derketne?

Anaximenes bî van pirsiyaran ve mijûl bûye û têbiniyên xwe ji diyar kirine: Jî ber *sistbûn* û *şidaniya* hewayê gele tiştên cure cure pêyda bûne. Ango bî vi awayi *hewa* hatiye guhartin û derbasi rewşek nû bûye û hebûnen cîda cîda gav bî gav ji wê peyda bûne. *Hewa* ku siviya û ji hev ket *agir* jê pêyda bû an bû *agir*. Dî rewşa tiri û şidani de ji *ba* û *ewir* jê çê bûn. Jî ewran *av*, ji avê *erd*, ku bêtir tir bû *zinar* û *kevîr* derketin holê. Bî vi awayi wek *rim* û *tir* û *agir* sê halên *madeyê* peyda bûn. Riş û binyata van hebûnên reng bî reng diçe dighê *mada-ewil*. Wek hatiye diyar kirin jixwe ew ji wek *xwe* û serbixwe ye û tucar naverok û hebûna wê ji nav de ranabe.

Wek tê ditin *Anaximenes*, *hewayê* an hebûnek wisa madi wek bîngeh û *ewil prensip* pêşkeş dike. Bî vê ve na-

Kontrastên Anaksimandrosê û kirîşên şıdandiyên Pythagoras dıçın dıghên dınyabıniya Herakleitos:

*Ne yayên şıdandi yê dijber, wek kewanek bı harmoni.
(Çavkani: Bertrand Russell, Felsefe ya Roava, bı Swêdi)*

mine û serde ji her rewş û rêveva pêydabûn û guhartinê' ji eşkera dıke. Jı mırına wi pêde *Dıbıstana Miletê* dı qada felsefê de rol û giringiya xwe wında kiriye. Lê belê têbiniyên her sê filosofên wê dibıstanê jı bo felsefa wêbêyê

wek kevıra qorê dı cihê xwe de man; nırx û rûmeta xwe parastın û her dıparêzın.

HERAKLEITOS

Herakleitos ji mina yê berê dı navça *Ionia* û *Ephesosê* de jına xwe biriye seri. Lı gor texminên diroknasana dı navbera salên 540-480 PZ de emra xwe teva kiriye. Ser bı malbatek aristokrat e û ev rewşa cıvaki mina diyardeyek (fenomen) giringiya rola xwe dı jin û pêkhatına ditın û dınya-bini ya wi de dıde xûyan.

Jı berhema wi ya navdar, jı *Dı Derheqa Kainatê* tenê qasi 330 letletên kurt gıhiştine serdema me. Kıtêba wi ne zêde zelal û ronı ye û bı zımanek gıran û nevekırı hatiye nıvisandinê. Bona vê zanayên berê sedem bı vê rewşê wi re dibêjin *Herakleitosê tari*. Dıbe ku ev bınavkırına nexweş ne tenê jı zımanê pırtûka wi hatıbe pêş, ên ku jı awayê jına wi û jı kar û xebata wi kêfxweş nebûne û dijberên têbiniyên wi bûne rewş û tewrên xwe bı vi toreyi eşkera kırıbin. Bo ku dı serdema wi de êdi aristokrasiya Yewnanê jı hukum ketubû. Ên ku dı çavê wi de xwedı rêz û rûmet bûn, kar û barê surandına dewletê bı tenê wan dıkarı binın cih, dı vê rewşa nû de, gele paşde mabûn û demokrasiya Yewnanê zererek mezın dabû aristokrasiyê. *Herakleitos* jı vê bûyer û rewşa sıyası ya Yewnanê gele nerehet bûye. Jı ber vê yekê mina mırovek xeyidi dest jı cımaetê kışandıye û kışıye mala xwe. Qasi ku têgotinê jı pıraniya komelê an jı beşên ne aristokrat tıcar kêfxweş nebûye, ew tım nızm û bıçûk, wek nezan û aqılsıvık ditıne, dı jına xwe de rû û rûmet nedaye wan. Her sıya vê tewra wi ya nexweş dı dınyabıniya wi de jı xwe dıde xwûyanê.

Herakleitos jı wek filosofên beriya xwe, bı pırsa pêydabûn û pêkhatına kainatê ve mijûl bûye. Ew jı *agir* wek *ewıl-made* pêşniyar dıke û gış hebûnan lı gor rewşa *agirê* û guhartınên wi diyar dıke. Dı navbera têbini yê wi û yê filosofên beriya wi de cıdatiyên kûr û berin nayên ditın. Çı heye ku ew dı gele cih û dewsan de bir û ramanên yekser balkêş dıefrine û bı awaki *dialektiki* rêrev û rêbazên guheran ên hebûnê dıxe pêş.

Dı dınyabıniyên filosof ên beriya *Herakleitosê* de, *ewıl-made* bıgeha gış hebûnan bû; lê ew bı xwe tıcar nedıhate guhartınê û her û her mina xwe dımiya. Lê belê, *Herakleitos* diyar dıke ku *ewıl-made* jı *tım dı rewşa herikınê* de ye

û diguhure. Tucar wek xwe û xwe bi xwe namine û newesta ye. Kainat û gîş hebûn, tum dî rewşa herikin û guheranê de ne. Ev, zagonek bêserî û bêsinor e (*bê serî û bê dawî*) û gîş hebûn û ewil-made dî vê rewşa bingehin de ji halek derbasi halek din dibin.

Herakleitos, bî eşkera, heyî û efranerîya Xwedê red dîke û wiha dimvise:

Dinya hebûnek serbixwe ye, ew ne berhema efranerî ya Xwedê û ne ji ya mirova ne. Ew, mina agirek gur u gêş bêserî û bêsinor e. Agir li gor zagonek vêdikeve û li gor zagonek dinê ditemure.

B1 wêne êzîngêk (darê şewitandinê) hîşk û agirpêket, dî demek de rewşa xwe diguhurine: Çik jê derdikevîn, dî jê radibe û ku şevitîn qedîya dî cih de tenê xweli û kêmek ji komir dimine. B1 vi awayî dar ji holê radibe an diguhure û dibe tîştên din. Gîş hebûn û kainat ji her wisa dî rewşa guheranê û herikinê de ne. Ev zagonek berdewam û neseqinî ye. Lê dîsan ji kainat her heye û tucar wînda nabe. Herakleitos, heyîya hebûnan girêdayî bî dijberîya nav dijan û ya şerê navbera wan dibîne û wiha pêde diçe:

Gîş heyî û neyî, bîserxweyî û dualîtî, lihevkarî û lihevneynî, ji gîşkan yek tîşt û ji yekî her tîşt...

D1 vê rewşa dijberî, herikin û guheran a bêserî û bêdawî de erd û ezman an kainat çawa her û her heyîya xwe diparêze? Ev xweragirtin ser bî çî qanûn û rêbazek taybetî ye? Herakleitos dînyayê wek yekî û tevayî ya dijan dibîne û dîde nasandî. Heke ev dijberî nebe tu tîşt naguhure û ji halek derbasi halek dinê nabe. Şer û guheran berhemên peywendiyên navbera wan dijan nîn. Her wiha herikin (hereket) ji daxûyana vê rewşê ye û gîş hebûn her tum dî rewşa herikandinê de dijin. B1 gotinek dinê, herikin, mefhûmek bêsinor û bêdawî ye. Herakleitos zagona vê rûdayê ji diyar dîke:

Logos, dî gîş mirovan de û dî her cih de xwe dîde xûyan û hevbeş e. Divê ku mirov li gor vê logosa hevbeş bumeşîn. Lê logos her çiqas tîstek hevbeş be ji mirov wisa dîzanî ku her yek xwedî bir û ramanek taybetî ne û ji ber vê yekê her mirovek bê qeyd û bê şert li gor dilê xwe jîna xwe dumeşîne. Çawa ku komirê davêjin nav agirê bî rengêk guhartî dişewite û ku ji agir kîşandin dîsa dibe komira reş, mina wê mirov ji heya ku li gor vê hevbeşiyê meşîyan ji logosê para xwe dîstinî; heke dî wi nekevî û dî neçîn bêpar dîmunî.

Logos, dî dinyabîniya Herakleitosê de têgîhek

(mefhûmek) bingehin e û xwedî cih û rolek bêtur gîring e. Ev tîgîh (mefhûm) an zagonek wisa ye ku gîş hebûn û rewş û mercên ku hebûn têde ne, bûyerên civakî û yê xwezayê gîş dî bin pêşengîya wî de (*Logos*) heyîya xwe diparêzî. Ku logos nebe erd û ezman nîkare heyî û yekîtiya xwe biparêze û bîdomîne.

Herakleitos, şerê navbera hebûnan, wek rûda û bûyerek himdar pêşkeş dîke. Ev dî dinyabîniya wî de xwedî manayek fireh û rûmetek mezin e. B1 wêne, gîş guheran an ji rewşek derbasi rewşek din çûn her şer e û bê şer ev rûda û bûyer pêk nayên:

Şer bavê her tîştî ye. Divê bête zanî ku ev ji bo gîştîyan e û hevbeş e. Her tîşt li gor şer û pêwîstiyê ye. Ev bûyin (genesis) daxûyanek pêwîst e û jîxwe kainat dî saya vê pêwîstiyê de yekîtiya xwe diparêze. Dijberî mina du rûyên mîdalê ye. J1 ber vê yekê ew her şertek sereki yê yekîtiyê ye jî:

Mirî û jînde, hîşyar û xwewdeyî, pîr û xort, her yek in. Bo ku ew, bî rîya guhartî ve dîkevî dewsa yek û du. Sar dibe germ û germ jî dibe sar, ter dibe hîşk û hîşk jî dibe ter.

Ev rûdayên wiha gîş berhemên agirê ne. Ango gîş hebûn, cure cure xûyan û ji rengêk derbasi rengêk dinê bûna agirê ne:

Erd û ezman jî agirê pêk hatîne, ew agirek jînde ye û her wê wisa bîmine.

B1 vê gotinê xwe Herakleitos eşkera dîke ku agir wek ewil-made her û her diguhure û hebûnek xwedî jî e. Tu tîşt dî rewş û mercên zeman û mekanê de wek xwe namîne; dî rewşa herikinê (*Panta rei*) de ye û tum diguhure. Dibe tîstek din an derbasi rewşek nû dibe. Bona vê yekê Tav her nû ye û Mirov ducar serhev de nîkare jî ava çemek derbaz be. Bo ku ava çem nîkare wek xwe bîmine û ava xwe her û her dî cih de bîhêle. Tum dî rewşa herikanê de ye û ava ku demek berê li me ket û em bî heyîya wê hesîyan û me hîşpêkir herikî çû. Bo ku ava berê derbaz bû çû, divê ajnewan hercar bikeve avek nû. Bo ku her navê çemê dî cih de maye, lê ava wî serhev de tere, dîherike û diguhure.

Herakleitos dibêje, J1 bo mirovên hîşyar tenê yek dînya heye. Lê gîş nîkarî vê hebûnê bî awakî rîkûpêk bînasî û bî awakî rast bî rewşa wê bîghên. Hebûn tucar jî herikinê dîr nakeve û pêyda nabe. J1 ber ku ew naverok û rûdayê hebûnê ye. Vê rastiyê tenê û tenê mirovên zana dîkarî bîbinî û tîbîghên. Yê nezan û ne hîşyar bî daxûyanî û

formên hebûnê ve xwe diwestinin û her tım xwe dilêbinin. Û wisa pêde dıçe:

Ava behrê him xweş e û him ne xweş e. Masi vedıxwûn û saya wê de jina xwe didominin. Ji bo mirovan ji avek ne xweş e û kuştar e. Ka kêri kerê tê, ne zêr; beraz ne ji ava zelal û pak, ji hezazê kêfxweş dıbin; ga ku colbikan dıbinin gele bextewar dıbin; mur û murîşk ji di tozê de digewızın. Mirovên gêj û bêhuş humber logosê de her şaş û mat in. Seg li mirovên nenas dirên.

Diyar e ku *Herakleitos* mirovan dike du beş: *Zana û nezana*. Dı serdema wi de *zana* û hişyar her aristokrat bûn. Ev taybetiyên ku ew ji bo têgihştına kainatê û sûrina kar û barê komelê wek mercek pêwist pêşniyar dike, tenê di destê aristokrasiyê de bûn. Wisa dıxûyê ku *Herakleitos* hember rewşa siyasi ya wi demi nerehetiya xwe bı vê têbiniya xwe ve eşkera dike, Aligiri û arikariya aristokrasiyê diwejine.

Herakleitos, dı Felsefa Rojavayê de wek ewıl zanayek gele heja tete nasin. Dınyabiniya wi li gor rewş û dınyabiniyên wê serdemê gele têkuztur û rengdar e. Her wiha bı awaki zanisti li hebûnê nihêriye û bûye himdarê felsefa *dialektik*. Hezaran sale ku raman û têbiniyên wi her nırx û qimeta xwe dıparêzin û ji bo ber û neslên paşê ji her rêberi dıkin. Zanistên hevdem û nûjen gele tıştên xwe ji dınyabiniya wi distinin û dêyndarên xebata wi ne. *Felsefa dialektiki û materialisma tarixi*, *Herakleitosê* mezin wek himdarê xwe dihesibine. *Herakleitos* dibêje:

Tu tışt di dewsa xwe de û wek xwe namine. Yên ku car car dikevin ava çemek, hercar bı avên cihê cihê ve rûbirû dıbin. Hum ketine ava çemek û hum neketine; hum yê keti em in û hum ne em in.

XENOPHANES

Xenophanes, hevdemê *Herakleitos* e. Dı navbera salên 569-477ê PZ de jiyaye. Ew ji Kolophonê ye, ku dikeve mabeyna İzmirê û Efes a iroyini. Hê ku 25 salı bûye wela-tê xwe cihıştiye û çûye İtalia Başûr û jina xwe dı wir de birıye seri. Ji kitêba wi birek gele kurt gihaye iro û mıxabin beşa mezin wında bûye. Qasi ku ji bermayiyên nıvisar ên wi derdıkeve, ew ji filosof bûnê pêde mina za-

nayek dini dıxûye. Têbiniyên wi dı warê dınyabiniya dini de xwedi nırx û taybetiyên gele balkêş in. Serdema *Zêdexwedêyi* (Politeizm) de *Xwedêyên* cımaetê mina mirovan xwedi jin û can bûn. Kerba wan ku radıbû dı nav xwe de şer dıkirın, xwin dırijandın û carna aşiti û teqewestan çêdibûn dı navbera wan de... Dı rewşek aloz û tewlıhev de dıjiyan û wek mirovên xêrnexwaz pırcar dıjminatıya hev dıkirın û hevrikê hev bûn. *Xenophanes*, humberi vê rewşa nexweş sekniya. Kesên ku *Xwedan* bı vi awayi dızanın û dıdın nasandınê, rexne li wan dıgirt û wiha dıgot:

Homeros û Hesiodos, dı navbera mirovên miri de, wek *xırabiyê û şermezariyê* çı tışt ku hebûne, ew gış *xıstine* li ser milê *Xwedan*. *Xwedê* dıziyê dıkin, derewa *dıbêjin* û *jinên* xwe dilêbinin. Ji ber vê *yekê* mirov wisa *têdighên* ku *Xwedê* ji mina wan ji *dayikan* zane, mina wan *kınc* û *kolan* li xwe dıkin û her xwe dı bin şıklê mirovan de *didın* *xwûyanê*. Bı vi *sedemi Habeşi*, *xwedêyên* xwe wek xwe *pozreş* û *bejndırêj*; *Traki*, *porzer* û *çavşın* dızanın. *Heke* wisa *bûya* û *hesp* û *şêr* ku *xwedi* *destan* *bûna* û *bıkarıba* *resm çêbıkıra*; *hespan* *xwedêyên* xwe *mina* *hesp*, *şêran* *ji yên* xwe *mina* xwe *çêdıkırın*. Dı *rastiyê* de *Xwedê* ne *şêr* in ne *ji hesp* in. *Her çawa* ku dı *hêkelên* *Yewnanê* de *dane xûyandınê* ew ne *ji mirov* in.

Çı heye ku *Xenophanes* bı vê gotına xwe ji *rastiyê* dır dikeve û dikeve ser şopa şaşıyê. Bo ku mirov, ji seri heya dawiyê li *pêydabûn* û *pêşdeçûna* raman a *bı xwedê* *baweriyê* *dınhêre*, bı awaki *zelal* *dıkare* *bıbine* ku ev *tıştên* wisa *berhemên* *jina* *mırovıyê* ne û li gor *ditın* û *şıro* *vekirına* *mırovan* *hatne* *efırandınê*. Ka *mırov* ku *nebûnan* û li gor *ditın* û *hewceyiyên* xwe *serê* xwe bı *rûda* û *bûyerên* *kainatê* ve *neêşandana*, wê *Xwedêyên* *cure* *cure* *çawa* *bıhatana* *efırandınê*? Lê belê, *zanayê* me *ji xwedêyên* *bêhêz* an *kêmhêz* ne *rehet* e. Li *xû* û *xasıyetên* wan *dınhêre*, *rewş* û *dezza* *geha* wan *dıgire* *berçav*, *zeaf* û *kêmasiyên* wan *dınırxinê*, bı her awayi *qayılıya* xwe bı wan *re* *diyar* *nake*. *Vêga* ew *ji dikeve* *pêyi* *xiyalek* wisa ku *divê* *Xwedêyek* *hêztırın* û *bêwêne* *bıefrine*. *Xenophanes* *ji vê* *seregêjıyê* dı *sayıya* *vê* *ramana* xwe de *rızgar* *dıbe*:

Xwedê *yek* e. *Ew* *serbilınd* û *serefırazê* *Xwedan* û *mırovan* e. *Ne* *bı şıklê* *xwe* û *ne* *ji* *bı ramandariya* *xwe* *tucar* *neçûye* *mırov* û *rengê* *mırovan* *nade*. *Xwedê* *ditınek* *teva* û *ronak*, *pêhesınek* *paqıj* û *hızırandınek* *zelal* e. *Û* *gış* *hebûnan* *lı* *gor* *dıl* *û* *ramana* *xwe* *bı* *bêzehmeti* *û* *bı* *hêsaniyê* *dısûrine*.

Dı dınyabiniya *Xenophanes* de *tıştê* ku *nûh* û *balkêş* e,

ramana *yekxwedêyi* ye. Dî demên paşiyê de ev fikra bêtur geş dibe û riş davêje. Wisa têxûyan ku *Sokrates* û *Platon* ji dî bîn tesira vê fikra *yekxwedêyi* de diminin. Ev herdu filosof ji dijberê *anthropomorphizmê* ne û parêzgariya *Xwedêyek muceret* dîkin. Bî hoya vê ditnê ve *Xenophanes* dî felsefa Antik a *Yewnanê* de wek himdarê vê rêçê tete hesabandin.

PARMENIDES

Parmenides ji *Eleayê* ye û lî gor gotinan dî 540'ê PZ de ji diya xwe bûye. Dî welatê xwe de kar û barê dewletê de ji beşdar bûye û mîna *qanûnzane* mezûn xwedî nav û deng bûye.

Ew ji wek pêşengê xwe *Xenophanes* bir û baweriya *yekxwedêtiyê* diparêze. Gîş nihêrin û têtîniyên wi her ber bî vê mebestê dîçin. Lê ew bo ku bîkaribe vê ramana xwe bî awaki aqli pêşkeş bike *têoriya zanistê* digire pêş û ji her tûştî bêtur bî pîrsa *zanînê* ve mijûl dibe. Zanin çî ye û zaniyariyên mîrov ji ku tîn? Rasti û şaşî bî çî awayî tîn nîrxandin? Ev pîrsiyarên bîngêhin bibe nebe pîrsa *hebûnê* derdixin pêş û divê ka ew çî ye mîrov serê xwe bî bersiva wê ve biêşîne.

Wek mefhûm û pêyvek serbixwe *hebûn* (Being) ewilcar dî xebata *Parmenides* de xwe dîde xwûyan. Lî gor wi hunek zaniyariyên mîrovan hene ku ew yek bî yek berhemên hebûnan in. Em, *bûyin* (genesis) û bûyer û hebûnan dî saya heskarên xwe de nas dîkin. Ango bî vê rê ve em dîkarin *haya* wan bîkin. Ev zaniyariyên ku em ji hebûnên cihê cihê û tevlihev bî dest dîxin, tucar ne rast in û em xwe bî rastiya wan ve tîm dîxapînin. Jî ber ku zaniyariyên ku bî riya heskarên xwe ve em bî dest dîxin, an yê ku berhemên heskaran in rê nadî mîrov zaniyariyên rast bî dest bîxe û me tîm dî şaşiyê de dîhêlin. Em, bî arikariya heskarên xwe tenê tûştî ku mîrov bî arikariya pênc heskarên xwe ve pêdîhese, tenê dîkarin wan bînasîn. Lê belê *ce-wher* (essence) û *naveroka* hebûnan bî arikariya heskaran ve nayê nasîn. Bî minaki em gulilkek sîpi, kevîrek sîpi an bîxokek sîpi bî riya heskarên xwe ve nas dîkin. Lê ev *sîpi* bî xwe çî ye, em nîkarin pê bînasîn û wek zaniyariyek haypêkîrî pê bîzanîn. Çawa ku dî vê minakiyê de ji dîxûye, jî hebûnên pêhesinê pêde hebûnek taybetî heye û

ev heyîya xwe dî gîş hebûnan de dîde xûyanê. Lê ew bî xwe tucar nayê ditin. *Hebûn* her mîna *sîpi* ye û mîrov bî riya heskarên xwe ve nîkarê bî heyîya wê bîhese û wê nasbîke. Ew tenê bî arikariya *bir* ve têt zanîn.

Bî vi awayî *Parmenides*, *hebûn* a xwe dîxe dewsa *Xwedê* yê mamostayê xwe *Xenophanesê*. Diyar e dî vîr de *Parmenides*, zanînê û zaniyariyê dîke du beş: *rast* (*aletheia*) û *derewin* (*doxa*). Ango tenê *bir* dîkare zaniyariyên rast bî dest bîxe. Mîrov bî riya heskarên xwe ve nîkare rastiye pêyda bîke; bî zaniyariyên ser bî heskaran tîm xwe dîlêbine. Bî vê rêve xwe ve *Parmenides*, prensîba duwemin a *metafizik* û *idealizmê* pêşkeş dîke ku wê, heya serdema me dî bîn rengên cihê cihê de heyîya xwe domandiye.

Filosofên berê *zanînê* beşbeş nakîn û ji hev naqetînin û sinorek tuj û hîşk nav de nakîşînin. Hebûne û kainatê lî gor lînihêrin û ramanên xwe şîro vedîkin. Lê *Parmenides* êdî ji vê xetê dîkeve û bî awaki muceret lî hebûnê mîze dîke. Ê tenê giraniyê dîde *yek hebûnê* û jî bo qane kîrîna vê ditna xwe ji grîngî û pêşdeyîyê dîde *bir*. Ew dî kîtêba xwe ya *Dî Derheqa Aletheia û Doxayê de* fantazyên gele rengî ji pêşkeş dîke: *Keçikên Tavê* dîkevîm pêşîya filosof û wi dîbîm cem *Xwedê ya Hertuştzan*. *Xwedêya Hertuştzan*, dî warê rê û şopa zanatiyê de şîreta bî filosof re dîke û ew ji mîna *Parmenidesê*, rastiye mîna berhemek aqlê û şaşiyê ji wek berhemên heskaran dîferme.

Lî gel vê yekê *Parmenides* bî van bir û baweriyên xwe ve dîji *Herakleitos* derdîkeve û dîbe dijberê felsefe ya wi. Bo ku *Herakleitos* tu hebûnek bê herîkandin û guheranê nafîkre û sîxletî û tewliheviyê red nake. Dînya *Parmenides* gele aram û serwest e; lê her û her tenê heskarên mîrov rê vedîkin jî bo aloziyê.

ZENON

Zenon ji ser bî *Dîbîstana Eleayê* ye û bî texmîni dî navbera salên 490-430'ê PZ de jîna xwe bîriye seri. Ew dijberê *Dîbîstana Ioniayê* ye û *geleyi* û *herîkinê* napejîre. Ew dînyabîniya xwe lî gor zaniyariyên cerbî (experimental) û nihêrîni ava nake û xasîma bî bêje û peyvên zîman ve mijûl dîbe û têtîniyên xwe lî gor vê xebata xwe pêk tîne. Jî ber vê yekê *têoriya* wi gele sist û bêçîne ye û jî alî filosofên dîn ve bî hêsani hatiye pûç kîrîn.

Mîrov ku *geleyi* an *pîraniyê* bîpejîrine, divê him

hebûnên biçûk him ji yê mezûn tum bigire berçav û di warê çendiyê de tu sinorek nekîşîne pêşiya wan. Ango mirov ku dest bî letlet kîrîna hebûne bike û vê xebata xwe heya dawiyê bibe, êdî dîghê encamek wîsa ku nikare hebûna mayî perçe bike. Her wîha, di vi qonaxî de, vêga dest bî civandîna wan letukan bike, nikare hebûnek mezûn an hebûnek gîştî an ji hebûna ku di serî de pê mijûl bûbû disa bî dest bine. Bo ku letlet kîrînê dî gîhabû qonaxek wîsan ku hebûna lî berdestmayî nedîhate dabeşkirin. Heke tîbîniya *Dîbîstana Ioniayê* bîpejîrînin an geleyî ya hebûnan wek prensîbek bigîrin pêş, divê di vi warî de tû sinorek daneynî û *bêserî û bêdawî* bûna hebûna rengdar dê qîbûl bikin. Bo ku her hebûnek hevîsinorê hebûnek dîn e û sinorên her yekî bî ya dînê ve girêdayîye û di saya wê de tê diyar kîrîn... Ev rewşa hebûnan bî vi awayî her dom dîke. *Zenon* dibêje, carek ku em bîbêjin *Her tîşt di mekanek de ciwar dibe* êdî nikarin pêşiya vê *şasiyê* bigîrin: Bo ku her mekan di nava mekanek dîn de ye û ev rewşa han bî heya dawiyê heya xwe didomîne. Jî ber vê hoyê *Zenon* fîkra geleyîya *hebûnê* red dîke.

Zenon, herîkin jî naparêze. Qasî ku *Aristoteles* neqil dîke, qaneyên ku di vi warî de *Zenon*-xasîma hevparê wî *Akhileus*- derdixê pêş ev in: *Akhileus* û kîsa pîyhev bî rê dîkevin. Kîsa, demek berîya *Akhileus* bî rê ketîye û di nê *Akhileus* xwe nagîne *Kisayê*. Bo ku di destpêkê de rîya ku kîsayê qat kîrîye *Akhileus* diçe-naçe êdî nikare vê navbeynê bîqedîne û bîghê *Kisayê*. Rîya ku hê *Akhiles* dest pênekîrîbû û di vi demî de *Kisayê* gîrtûbû, di viya ku *Akhileus* pêşde wê bîqedîne. Helbet di vi demî de *Kîsa* bîbe-nebe *Kîsa* beşek dîn ê rê jî diqedîne... Û ev rewşa her dom dîke û *Akhileus* tucar nikare xwe bigeyne *Kisayê*.

Lî gor qaneyek dîn ê *Zenon* jî: *Bezayek*, tucar nikare heya dawîya pist a *bezanê* bîbeze. Bo ku beza, ewilgav divê niviyê rê bîbeze bîqedîne; pêş niviyê rê divê niviyê nivî ya wê; pêş niviyê nivî divê niviyê nivî yê nivî... bîbeze û bîqedîne. Ev tucar naqede û beza nikare bîghê dawîya pistê.

Zenon, jî bo îspat kîrîna tîoriya xwe gele minakîyên dîn jî pêşkeş dîke. Wek tê ditin ew dev jî bûyerên berçav û nihêrînên cerbî berdîde û tenê bîjeyên zuman digire pêş û wan jî bo serastkîrîna tîbîni yê xwe bî kar tîne. Dîghê ramanên wîsa ku jî bûyerîya hebûnê pîr dîr dîkeve. Ev qaneyên ku wî xîstîne pêş û xwastîye bî arîkariya wan ve xwe di şopek rast û pêbawer de bîde xûyan, jî aliyê *Aristoteles* û gele zanayên dîn ve bî hîsani hatîne pûç kîrîn.

Aristoteles dibêje:

*Mîrov dikare zeman û valayiyê, wek îmkanek heya dawiyê letlet bike. Lê di rastiyê (energeia) de tucar nehatiye perçe kîrînê. Heke ev sinorên ku danîne pêşiya *Akhileus* ku jî holê bî rakîrîn *Akhileus* dikare bî hîsani xwe bîghîne *Kisayê*.*

Hegel jî di kitêba xwe ya *Dersên Dîroka Felsefê* de bersîva *Aristoteles* dîpejîrîne û wîha dînivîse:

Ev bersîva rast e û gîşt tîştên pêwîst di naveroka xwe de dîcivîne... Mîrov ku behsa herîkinê dîke bî gîştî wîha dîfîkîre: Tîşt (cîsm) di cîhek de rawestayê û paşê jî wîr diçe cîhek dînê. Tîşt ku dest bî herîkinê dîke êdî ne di cîhê xwe yê berê de ye, lê belê hê negîhîştîye cîhê xwe yê duwemî jî. Heke jî wan herdu cîhan yekî de bûya, ew dê rabîwestaya. Ku bîbêjin cîsm di navbeyna herdu cîhan de di cîhek dîn de ye, jî vê gotîna wîsa tu tîstek manadar sadîr nabe. Bo ku cîsm di navbeyna wan herdu cîhan de disa di cîhek de ye. Bî vi awayî mîrov disa dîkeve astengîyek gîrtî. Herîkin ev e ku tîstek dîherîke, him di cîhek de ye û him tu cîhek diyar de nîne. Ev, jî domî û nebîrîbûna herîkinê û valayiyê tê. Ku jî xwe herîkin jî wek delîveyek (fîrsendek) jî vê rewşê derdîkeve holê... Yê ku di vi warî de dîkeve şasiyê her fîkîrkîrîn bî xwe ye. Jî ber ku di vir de fîkir, tîştên ku di rastiyê de jî hev naqetî û neqetîne, wan jî hev diqetîne û cîda dîdexûyanê.

Lenin jî di *Defterên Felsefê* de gotîna *Hegelê* dîpejîrîne û wîha dînivîse:

Tîştê ku di rewşa domiyê û ranewestîne de ye, ku di cîhek de meşa wî neyê birin û bûyerên bûyî ku neyên besîtkîrîn, leîletkîrîn, qebekîrîn û bêrîh û bêcan negîrîn berçav, mîrov nikare di derheqa bîzavê de bîfîkre, lî ser çarçova wê bîhîzîre, wê bîpîve û bîne zîmên û bîdexûyan. Her wîha bo ku mîrov bîkare herîkinê di sethê fîkrî de bîne zîmên, tum divê wê qebe bike û wek tîstek bîjî bîhesîbîne; ne tenê di sethê fîkrî de her jî bo hîspêkîrînê jî rewş wîsa ye. Ev, ne tenê jî bo herîkinê her jî bo mefîhûmên dîn jî rast e. Jî xwe naveroka dîalektîkê jî di vê nîqetê de xwe eşkera dîke: Yekîtiya dîjan.

Çawa ku di gotîna *Lenin* de jî dîxûye, *Zenon* di warê dijî nava herîkinê de xwedî rêbazek rast e; lê belê di warê pîyadabûnê û daxûyan a herîkinê de, rola ku jî hebûna dîjan tê pêş, nabîne û tînegê. Jî ber vê yekê pesna herîkinê nade.

Lawıkanê Dêrsımı de Wezn u Aheng

Mustafa Düzgün

Reyê ke Kırmancki (Dımılı, Zazaki) zonode melodiweş o, puxtek u ahengdar o. Qeseyi zaf rey ebe herfanê vengını qedinê. Qafiya vırastene u qese pêser ardene na zon de xêlê xêlê hêsan ê. Mesela *Lawıka Laçi* ra nimuneyê bijême:

Wela wela yaman o

*Ordi gurlax amo dormê ma qapan o
Bextê Heyder u Demeni rê kes xirave
nêvano*

*Ordiyê Turki zaf o cayê welaxê ma
nêdano*

*Ma zuvini qırrkeme, Çemê Muziri
cendeg u lesu ano*

*Ondêri de dame pêro tede şın u şıwan
o*

Qeseyê ke peyniya çeküyan de ebe rengo şıya diyar kerdê ne teyna hetê pirtukanê (hece) peyi ra, hama her het ra ahengdar ê. Xora jê *o* ebe herfa vengın qedinê. Na xusus hem hetê şiere nustene ra u hewes kedena şier nustene ra, hem hetê wezdayine u qese dani ye ra qeweta zoni diyar keno.

Numunewode bin:

*Ordi amo natê çemi dotê çemi
Damepêro, kışeme hêfê kami
Munzir delxe dano sade goni
Birayê mi serva Dêrsımı sero*

Na lawıka *Ismayili* de ki dezga ahengi rınd vırajıya. Corde hire çekü zuvini

de ahengdar ê, hama çeküya çarênê seke ciya vındena. Hama mordem ke diqet keno, vineno ke aheng wertê çeküyanê peyênan ê hurdemêna çarino (kıta) der o. Wertê çeküyanê *Panime hata ke ro ma der o/Birayê mi serva Dêrsımı sero*.

Lawikê Dêrsımı ebe pêm(weznê)'o serbest nuşiyê. Ne pêmê pirtıkın (weznê hece), ne pêmê aruji yeno di yene. Hama na bêwezniye ahengê lawıkanê Dêrsımı sist nêkena u nêfina hawa tekstê bê wezni. Çı ke Kırmancki hetê ahengi ra zaf zaf derwleti yo.

Mordem ke ahengê wertê çeküyan de niyadano, dezga qafiya rınd vineno. İyê ke jêde yenê diyene niya rê:

..... a a
..... a b
..... a c
..... a a
..... a	
..... b	
..... b	

Se ke zaf lawıkanê na Dêrsımı de ki rınd aseno, jê çarên (kıta) u bêyite (dı çekü) tayê cayê şiere zaf senik diyinê. Sair çeküyanê lawıka xo nêmareno, o qesa xo u vatena zerrê xo de niyadano; zu ki hetê ahengi ra diqet keno. Ca u birrê şiere *tawê* vatene de u *torê* vatişi ra vecinê. Geganê lawikê de çond cayi benê, hama dergiya na cawo (yanê

çiqayıya çeküyan) zuvini ra ferq kena. Tayê kılın, tayê tenêna derg u tayê ki zaf kılınê. Zu ki mavênê dı çeküyê qafiyeyin de gegane xêlê qesey vênên ra. Coka ma nustena na lawıkan de qafiya esas gurete u qesê wertê dı qafiyan jê jü çeküye hasavnê u heni nusnê.

Heqa ahengê na lawıkan de gere, *kemera qori* xovira nêkeme. Na qesa literaturê sarê bini de esta-çına pê nêzonen, hama ma de esta. Ostayi tawo ke dês nanêro, kemerêda xu ya birnayiye benê kose de nanêro u kemeranê bini têde hiza aye de nanêro sonê. Na kemerê rê vanê *kemera qori*. Lawıkanê Dêrsımı de sair qesade xu ya rinde serê her birri de nano ro u indi qafiya xo gorê aye vırazeno. Misalê na mesela zaf ê, hama lawıka *Xelil Begê Fême* misalode rınd teşkil kena. Hala na parçe de niyadê:

*Fêma Fêma Xelil Begê mi hêni yo
Ostorê Xelil Begê mi nawo yeno
şiwariyê seri sero niyo
Ostor, şiwariyê serê ku yo?
Va ke "Çê Miri de meser biyo"
De Mire Mire adır (e)de çê to kuyo
Qemişiye ro Xelil Begê mi meke
misayivê tû yo
Axirê wertê suma de iqrarê Eli yo
Adirê Oli de çê Miri kuyo*

Na parçe de kemera qori *hêni yo*. Qafiya corde hata cêr na qesa *hêni yo* ra gore *mizan* kerda. Qeseyê ke jê kemera qori serê parçê lawıkan de nînêro, ine ra tayê nayê:

Hiri, raye, cado (*cade wo* ra biyo kılın), weke, şüye, gavan o, kemer u ris o, kaşi, vaye, tûye, viyale, kare...

Na çond vatene musnenê ma ke lawikê Dêrsımı hetê aheng u sinetanê edebi ra dewleti yê. Çihêf ke hata nıka sero kar nêbiyo u kar hona tern u teze o.

BERHEM

Atatürk Bulvarı, Sanlıhan 105/907
KIZILAY/ANKARA

Kotkag. 15, 6 tr.
164 75 KISTA/SWEDEN

KÜRTLER

(Kaynak: A.P.LARSSON, TJUGUFEM ÅR I RYSSLAND, STOCKHOLM 1905)